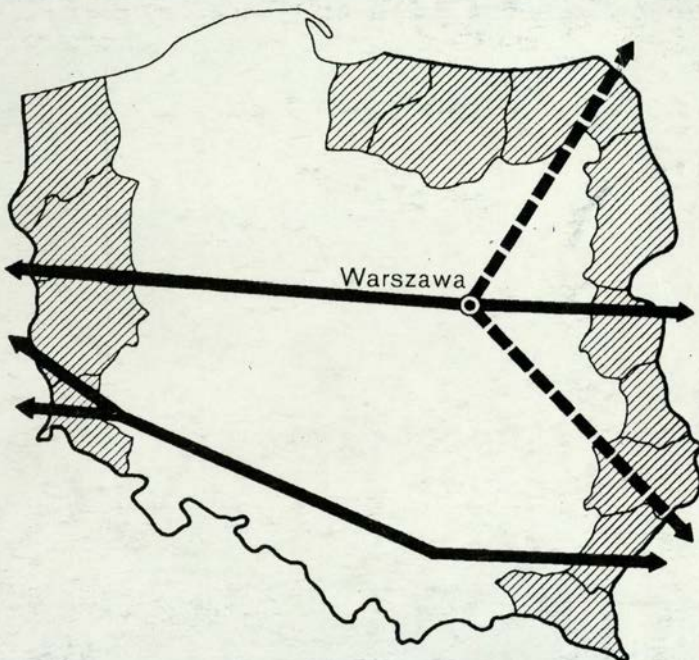

PODSTAWY ROZWOJU ZACHODNICH I WSCHODNICH OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Biuletyn Nr 4

ROLNICTWO ZACHODNICH I WSCHODNICH OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI

WYKAZ PUBLIKACJI

projektu badawczego nr 6 6130 92 03 pt. 'Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski':

- Biuletyn nr 1, Materiały z konferencji "Problematyka Zachodniego Obszaru Pogranicza", Zielona Góra 16–17.10.1992, Warszawa, maj 1993,
- Biuletyn nr 2, Problematyka Wschodniego Obszaru Pogranicza, Warszawa, lipiec 1993,
- Biuletyn nr 3, Problemy polsko–ukraińskiej współpracy przygranicznej, Warszawa–Kijów, grudzień 1993,
- Biuletyn nr 4, Rolnictwo zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Warszawa, grudzień 1993.

POLSKA AKADEMIA NAUK
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania

Projekt badawczy nr 6 6130 92 03
Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich
obszarów przygranicznych Polski

Biuletyn Nr 4

Kierownik Projektu:
Prof. dr hab. Andrzej Stasiak

ROLNICTWO ZACHODNICH I WSCHODNICH
OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Pod redakcją:
Prof. dr hab. Romana Szczęsnego
i dra Romana Kulikowskiego

Warszawa, grudzień 1993

POLECA AKADEMIA NAIK
Instytut Geografii i Gospodarki Zasobami Wodnymi

Pracę badawczą nr 5-511 01 02

Techniki i metody badawcze w ochronie

obszarów przyrodniczych (I, 01 01)

Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Zasobami Wodnymi, Warszawa, 1997, 120 s., 10 zł.

Pracę badawczą nr 5-511 01 02
Techniki i metody badawcze w ochronie

obszarów przyrodniczych (I, 01 01)

Wydawnictwo Instytutu Geografii i Gospodarki Zasobami Wodnymi, Warszawa, 1997, 120 s., 10 zł.

Pracę badawczą nr 5-511 01 02

Techniki i metody badawcze w ochronie
obszarów przyrodniczych (I, 01 01)

Kierownik Projektu
Prof. dr hab. Andrzej Świątek

ROZKŁAD WYDAWNIWA
OBSZARÓW PRZYRODNICZYCH POLSKI

Pod redakcją
Prof. dr hab. Romana Koliwalczyka
i dr Romana Koliwalczyka

Warszawa, październik 1997

Spis treści

Wstęp	5
1. Jerzy Bański - Zmiany powierzchni i struktury użytków rolnych w latach 1978-1988 na terenach przygranicznych Polski	7
2. Włodzimierz Zgliński - Przekształcenia własnościowe państwowych gospodarstw rolnych w zachodnich i wschodnich regionach przygranicznych Polski.	21
3. Bożena Gałczyńska - Poziom wykształcenia ludności rolniczej na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski	45
4. Roman Kulikowski - Produktywność i towarowość rolnictwa wschodnich i zachodnich obszarów przygranicznych	63
5. Roman Szczęsny - Gospodarka żywnościowa na obszarach przygranicznych w Polsce	77
6. Władysława Stola - Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze przygranicznych obszarów wiejskich w Polsce Wybrane zagadnienia	97

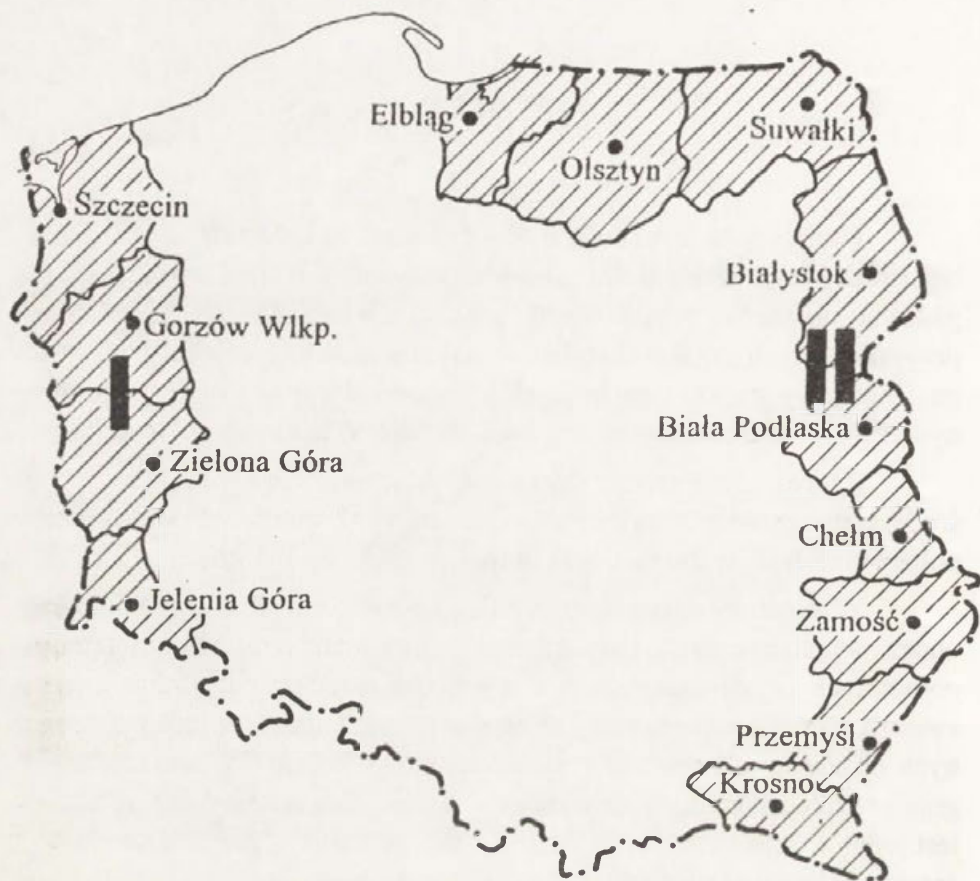

WSTĘP

Niniejszy zeszyt biuletynu poświęcono problematyce przestrzennej rolnictwa, z elementami gospodarki żywnościowej i wybranych zagadnień obszarów wiejskich na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski. Zrealizowano go w ramach projektu badawczego "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski" kierowanego przez Prof. dr hab. A.Stasiaka.

Zakres przestrzenny badań to 4 województwa mające bezpośrednią styczność z granicami: zachodnią (167 gmin) i 9 województw położonych nad wschodnią oraz północną granicą (364 gmin) - ryc. 1.

W ostatnich dziesięcioleciach granice pomiędzy krajami byłego obozu socjalistycznego były barierami utrudniającymi rozwój terenów położonych w ich sąsiedztwie. Prowadziło to do zahamowania ich rozwoju i szeregu napięć, stąd też tereny przygraniczne są jednym z ważnych obszarów planowania przestrzennego w Polsce. W obszarach nadgranicznych zachodnich, północno-wschodnich i wschodnich rolnictwo jest jedną z najważniejszych funkcji - tak z punktu widzenia zatrudnienia zamieszkałej tam ludności, jak i struktury dochodu narodowego. Dlatego też problematyce tej poświęcono osobny zeszyt niniejszego Biuletynu. Doboru prac dokonano z myślą o tym aby obejmowały one ważniejsze zagadnienia z zakresu szerokiego wachlarza cech społecznych, organizacyjnych i produkcyjnych rolnictwa. W większości są to więc aktualne i szczegółowe (w skali gmin) studia dotyczące: przemian rolniczego użytkowania ziemi (J.Bański), przestrzennego zróżnicowania i aktualnego stanu przekształceń rolnictwa państwowego (W.Zgliński), poziomu wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie (B.Gałczyńska), produktywności i towarowości rolnictwa (R.Kulikowski). W zakończeniu przedstawiono bardziej kompleksowe ujęcie problematyki rolnictwa z elementami gospodarki żywnościowej (R.Szczęsny) i wybrane zagadnienia z szerokiego zakresu problematyki przestrzennej obszarów wiejskich (W.Stola).

Ryc. 1. Tereny przygraniczne Polski: I. zachodnie; II. wschodnie

Prezentowane opracowanie, tak co do treści, jak i zakresu analizowanych zagadnień nie wyczerpuje szerokiej problematyki zagadnień przestrzennych rolnictwa na obszarach przygranicznych. Należy więc mieć nadzieję, że lektura pracy zachęci do dalszych, bardziej szczegółowych badań w obszarach przygranicznych osoby i instytucje związane z tymi terenami, a także wspólnych badań z udziałem partnerów zagranicznych.

Roman Szczęsny
Roman Kulikowski

Jerzy Bański

**ZMIANY POWIERZCHNI I STRUKTURY
UŻYTKÓW ROLNYCH
W LATACH 1978-1988
NA TERENACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI**

1. Wstęp

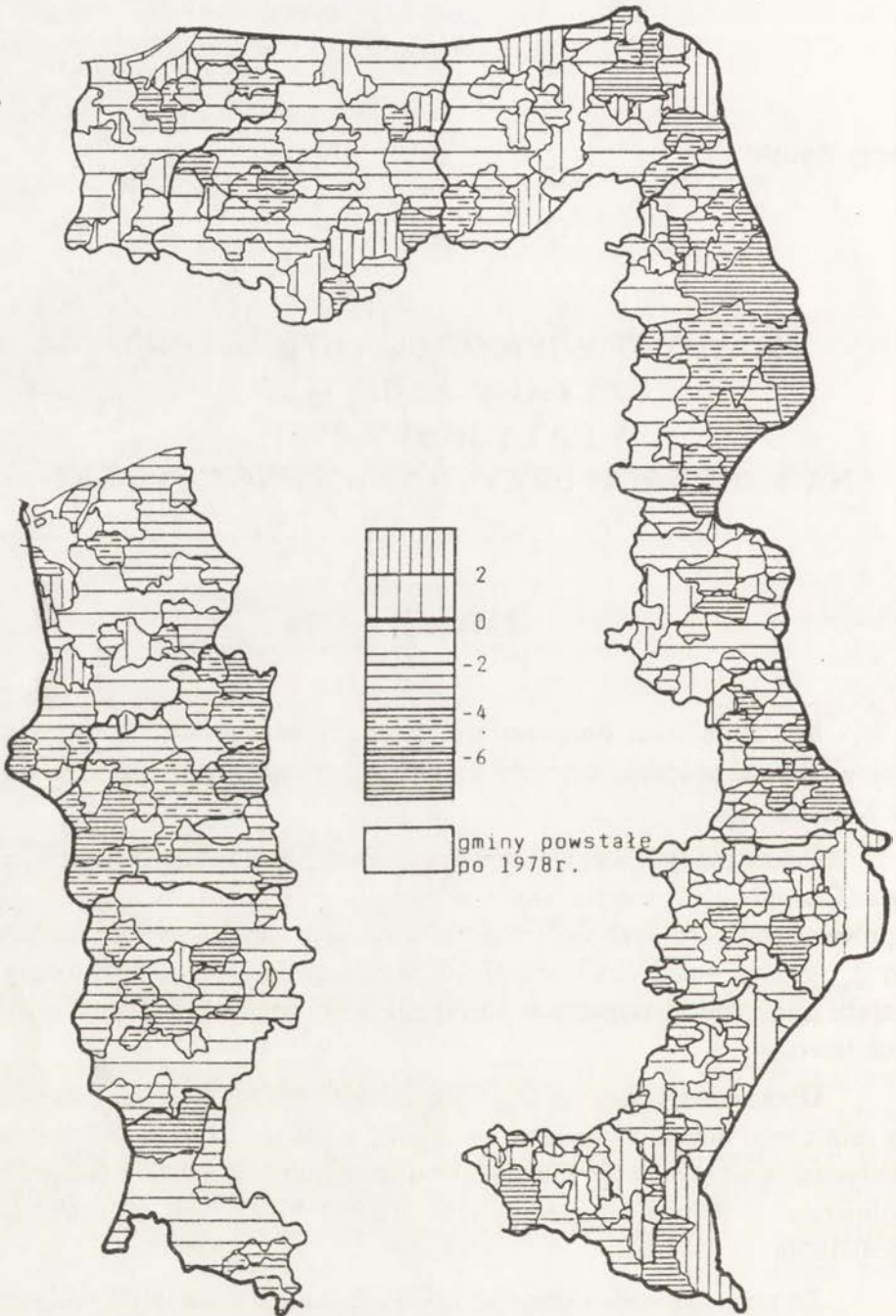
W niniejszym opracowaniu za tereny przygraniczne przyjęto województwa sąsiadujące z państwami powstałymi z rozpadu ZSRR i z Niemcami.

Celem pracy jest charakterystyka zmian powierzchni oraz struktury rolniczego użytkowania ziemi w okresie 1978-1988, w skali gmin. Oprócz użytków rolnych ogółem, omówiono ich trzy zasadnicze kategorie tj. grunty orne, łąki i pastwiska, pominięto natomiast sady odgrywające minimalne znaczenie w strukturze rolniczego użytkowania ziemi tych terenów.

Opracowanie stanowi część tematu, którego tytuł brzmi: Przemiany rolniczego użytkowania ziemi w Polsce w latach 1978-1988. Jest on kontynuacją wcześniejszych badań prowadzonych w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, dotyczących lat 1950-1970.

Za początek badań przyjęto rok 1978, kiedy to ustabilizowały się granice gmin, które są podstawowymi jednostkami w badaniach. Zmiany ich granic występowały również po 1978 r. (powstawały nawet nowe gminy), ale były one bardziej sporadyczne, niż w pierwszych latach po

Ryc. 1. Zmiany powierzchni użytków rolnych w latach 1978-1988 na zachodnich i wschodnich terenach przygranicznych Polski

wprowadzeniu nowego podziału kraju. Rok 1988 był zaś jednym z końcowych lat okresu, w którym gospodarka była centralnie sterowana. Na późniejsze zmiany w użytkowaniu ziemi mogły wpływać inne mechanizmy, wywołane w prowadzaniem nowego systemu gospodarczego, dlatego okres po 1988 roku wymaga odrębnych badań.

2. Użytki rolne i ich struktura w 1988 roku

A. Obszar wschodni

Rozpatrując zagadnienie w skali szczegółowej, można stwierdzić, że na obszarze wschodnim przeważają gminy, w których udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej przekracza średnią krajową (około 60%). Wśród nich najwięcej (98 jednostek) posiada udział użytków rolnych w przedziale 70%-80%. Niewiele mniej, bo 85 gmin charakteryzuje się wartościami w granicach 60%-70%. Występuje tu również stosunkowo dużo gmin (54), w których użytki rolne zajmują ponad 80% ogólnej powierzchni. Pozostałe 127 gminy charakteryzuje wskaźnik poniżej średniej krajowej (ryc. 1).

Najniższy udział użytków rolnych, przeważnie poniżej 40%, występuje w południowej części obszaru badań, zwłaszcza w południowo-wschodniej i wschodniej części woj. krośnieńskiego oraz w kilku południowych gminach woj. przemyskiego. Obszar ten cechują niekorzystne warunki dla rolnictwa, bowiem obejmuje on w znacznym stopniu tereny górskie o słabych glebach. W południowej części woj. krośnieńskiego występują gminy, w których stosunek powierzchni użytków rolnych do powierzchni ogólnej jest jednym z najniższych w kraju (Cisna- 6.4%, Lutowiska-13.2%, Baligród-21%, Komańcza-22.5%).

Sprzyjające rolnictwu warunki przyrodnicze występują wzdłuż doliny Sanu, toteż użytki rolne stanowią tam ponad 70% powierzchni gmin, w wielu zaś, przekraczają nawet 80%. Dalej na północ aż po południową część woj. zamojskiego występują gminy o wysokim wskaźniku lesistości (Puszcza Solska), ze słabymi glebami bielicowymi, gdzie użytki rolne nie przekraczają 50% powierzchni ogólnej.

Północna, a szczególnie wschodnia część woj. zamojskiego charakteryzuje się jednym z najwyższych w kraju udziałem ziem użytkowanych rolniczo. W większości gmin udział użytków rolnych przekracza 80%. Są to tereny o bardzo dobrych glebach, powstałych na podłożu lesowym, które wykorzystano w głównej mierze pod uprawy polowe. Według badań IUNG dotyczących wartości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (wyraża ją syntetyczny wskaźnik, będący sumą 4 elementów środowiska przyrodniczego tj. jakości gleb, rzeźby terenu, agroklimatu i warunków wodnych), woj. zamojskie osiąga wartość 85.3, przy średniej dla kraju - 66.6. Stawia to Zamojszczyznę na czołowym miejscu w kraju.

W województwie chełmskim udział użytków rolnych stopniowo maleje ku północy by w pobliżu granicy z woj. białkopodlaskim osiągnąć wielkość około 40%. Jest to obszar Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego o wysokim udziale lasów i nieużytkowanych rolniczo terenów zabagnionych. Dalej na północ aż po woj. suwalskie ciągnie się pas gmin, w których udział użytków rolnych nieznacznie przekracza średnią krajową (w poszczególnych gminach waha się w granicach od 60% do 80%). Wyjątkiem jest wschodnia część woj. białostockiego, z Puszczą Białowieską i Knyszyńską, gdzie użytki rolne stanowią niewielki procent powierzchni ogólnej gmin (Białowieża - 7.2%, Czarna Białostocka - 20.5%, Supraśl - 21.9%, Narewka - 24.4%).

W obrębie województw północnych (suwalskie, olsztyńskie, elbląskie) można wyróżnić dwa zasadnicze obszary. Pierwszy, obejmuje południowe części województw suwalskiego i olsztyńskiego, gdzie udział użytków rolnych jest mniejszy od średniej krajowej i spada stopniowo w kierunku południowym aż do wartości poniżej 40%. Drugi zaś, to północne gminy woj. suwalskiego i olsztyńskiego oraz prawie całe woj. elbląskie. Użytki rolne przekraczają tam na ogół 70% ogólnej powierzchni gmin, a na terenie Żuław Wiślanych nawet 80%.

Podobnie jak w innych częściach kraju tak i na obszarze wschodnim w strukturze ziem rolniczych przeważają grunty orne. W środkowej części woj. przemyskiego, całym woj. zamojskim wraz z południowymi gminami chełmskiego, północnej części białkopodlaskiego i południowej elbląskiego, stanowią ponad 3/4 powierzchni użytków rolnych. Szczególnie wysokim udziałem gruntów ornych charakteryzuje się woj. zamojskie, bowiem aż w 21 gminach przekraczają one 85% powierzchni użytków rolnych.

Na pozostałej części badanego obszaru udział gruntów ornych nie przekracza średniej krajowej, a w większości gmin północno-wschodnich oraz w gminach beskidzkich wynosi poniżej 60% gruntów użytkowanych rolniczo.

Niemal odwrotny obraz w porównaniu do udziału gruntów ornych prezentuje rozmieszczenie udziału pastwisk. Tylko w woj. zamojskim, południowej części chełmskiego oraz zachodniej białkopodlaskiego ich udział w powierzchni użytków rolnych jest niższy od przeciętnego w kraju, tj. około 8% (na Zamojszczyźnie waha się w granicach 1-4%). Na całym pozostałym obszarze pastwiska zajmują zdecydowanie ponad 10% powierzchni użytków rolnych. W województwach białostockim i olsztyńskim wielkość ta przekracza nawet 15%, a w woj. suwalskim aż w 16 gminach (na 43 ogółem) osiąga ponad 20%.

Łąki nie tworzą tak spójnych obszarów jak pastwiska. Od gmin beskidzkich po środkową część gmin woj. przemyskiego stanowią one najczęściej od 5% do 10% powierzchni użytków rolnych. Ich udział wzrasta stopniowo w kierunku granicy z woj. zamojskim, w pobliżu której występuje zwarty obszar kilku gmin z udziałem łąk ponad 20%. Województwo zamojskie, podobnie jak większość terenów woj. suwalskiego i olsztyńskiego cechuje na ogół udział łąk w granicach 10%-15% powierzchni użytków rolnych. Od woj. chełmskiego po wschodnią Suwalszczyznę ciągnie się pas gmin o wysokim udziale łąk przekraczającym 20%.

B. Obszar zachodni

Zasadniczo, obszar zachodnich województw charakteryzuje się niskimi udziałami użytków rolnych. Spośród 165 gmin (bez gmin miejskich), aż w 108 ich udział w powierzchni ogólnej jest niższy od średniej krajowej. Jest to szczególnie widoczne w silnie zalesionych województwach zielonogórskim i gorzowskim. Tylko we wschodniej części woj. szczecińskiego i środkowej jeleniogórskiego grunty zagospodarowane przez rolnictwo przekraczają 60% ogólnej powierzchni poszczególnych gmin. Niski poziom rolniczego zagospodarowania ziemi związany jest przede wszystkim z niekorzystnymi warunkami glebowymi. Potwierdza to waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG. Charakteryzujący ją wskaźnik jest w województwach: jeleniogórskim, zielo-

<http://rcin.org.pl>

nogórkim i gorzowskim poniżej średniego dla kraju (odpowiednio - 65.8, 61.0, 64.5)

Podobnie jak województwa wschodnie obszar zachodni charakteryzują na ogół niskie udziały gruntów ornych. Najniższe, (około 65% użytków rolnych) występują w gminach sudeckich, zachodniej części woj. zielonogórkiego, w woj. gorzowskim, w gminach położonych nad Notecią oraz gminy położone w sąsiedztwie Zalewu Szczecińskiego. Natomiast w południowej części woj. szczecińskiego oraz na granicy województw gorzowskiego i zielonogórkiego, grunty orne zajmują ponad 80% powierzchni użytków rolnych.

Drugą kategorią użytków rolnych pod względem zajmowanej powierzchni są łąki. Przestrzenne rozmieszczenie wielkości ich udziału i udziału gruntów ornych tworzą najczęściej przeciwstawne obrazy. Tak więc gminy o niskich udziałach gruntów ornych charakteryzuje wysoki, przekraczający 20% udział łąk, i odwrotnie, gminy o wysokich udziałach gruntów ornych, cechuje niski (poniżej 10%) udział łąk w powierzchni użytków rolnych.

Pod względem udziału pastwisk można wyróżnić na terenie zachodnim trzy obszary. Pierwszy obejmuje woj. jeleniogórkie i zachodnią część woj. zielonogórkiego, gdzie przekraczają one 10% powierzchni użytków rolnych (w woj. jeleniogórkim około 18%). Drugi obszar ciągnie się od północnych gmin woj. zielonogórkiego po środkową część woj. szczecińskiego, na którym pastwiska zajmują zaledwie 4%-8% powierzchni użytków rolnych. W północnej części woj. szczecińskiego ich udział jest większy i osiąga poziom średniej krajowej.

3. Podobieństwa województw pod względem udziału użytków rolnych oraz ich struktury

Do określenia stopnia podobieństwa województw pod względem wielkości udziału użytków rolnych oraz ich struktury przyjęto po sześć przedziałów klasowych dla poszczególnych form użytków rolnych (uwzględniono również sady):

Przedziałom przyznano rangi od 1 do 6 (np. pastwiska 4%-6% - 2, 12% i więcej - 6). Udział użytków rolnych i poszczególnych ich form

wyrażono dla każdego województwa odpowiednią klasą (od 1 do 6), dzięki czemu zostały one określone 5-cio. cyfrowymi kodami. Schemat podziału na klasy i rangi przedstawiono w tab. 1.

Tabela 1

**Rangi i klasy użytków rolnych
wg procentowego udziału w zajmowanej powierzchni**

lp.	użytki rolne	rangi i klasy					
		1	2	3	4	5	6
1	ogółem	% powierzchni ogółem					
		<40	40-50	50-60	60-70	70-80	>80
2	grunty orne	% powierzchni użytków rolnych					
		<65	65-70	70-75	75-80	80-85	>85
3	sady	<0.5	0.5-1	1-1.5	1.5-2	2-2.5	>2.5
4	łąki	<7	7-10	10-13	13-16	16-19	>19
5	pastwiska	<4	4-6	6-8	8-10	10-12	>12

Następnie obliczono odległości między kodami, będące sumą bezwzględnych wartości różnic, poszczególnych klas. W przypadku odległości równej 0 przyjęto, że województwa pod względem udziału użytków rolnych i ich struktury są identyczne, odległość 1 - bardzo podobne, 2 - podobne, a powyżej odległości równej 2, nie wykazujące istotnego podobieństwa.

Na podstawie tak przeprowadzonego określenia podobieństw uzyskano wyniki, które pozwalają stwierdzić, że województwa obszaru wschodniego, nie wykazują zdecydowanych podobieństw pod względem struktury użytków rolnych z województwami obszaru zachodniego. Najniższe bowiem odległości między nimi, tylko w jednym przypadku są równe 4. Chodzi mianowicie o woj. jeleniogórskie, które spośród pozostałych 48 województw posiada najbardziej zbliżoną strukturę do białostockiego, krośnieńskiego i suwalskiego.

W przypadku obszaru wschodniego za podobne można przyjąć pary województw - chełmskie i białskopodlaskie oraz olsztyńskie i su-

walskie. Pozostałe jednostki nie wykazują podobieństw między sobą. Ciekawym przykładem jest woj. zamojskie, którego struktura jest bardzo podobna (odl. 1) do struktury województw: konińskiego, sieradzkiego, leszczyńskiego i kaliskiego oraz podobna (odl. 2) do opolskiego i wrocławskiego. Z kolei województwa białostockie i krośnieńskie nie wykazują żadnego podobieństwa do innych jednostek z terenu całego kraju. Najbardziej zbliżone pod względem struktury rolniczego użytkowania ziemi do Białostoczczyzny są województwa: jeleniogórskie, olsztyńskie, ostrołęckie i suwalskie (wszystkie charakteryzuje odległość 4), a do struktury woj. krośnieńskiego - wałbrzyskie (odl. 3), oraz jeleniogórskie, olsztyńskie i suwalskie (odl. 4).

W przypadku obszaru zachodniego, województwa zielonogórskie i gorzowskie, są pod tym względem identyczne (odl. 0). Woj. szczecińskie wykazuje wyraźne podobieństwo (odl. 2) z wspomnianymi powyżej jednostkami, a ponadto z województwami: gdańskim, słupskim i koszalińskim. Natomiast woj. jeleniogórskie podobnie jak białostockie i krośnieńskie nie wykazuje wyraźnych podobieństw do pozostałych 48 województw.

4. Przemiany rolniczego użytkowania ziemi w okresie 1978-1988

W opracowaniu dotyczącym zmian rolniczego użytkowania ziemi przyjęto stan powierzchni użytków rolnych w 1978 roku za 100% i porównano go ze stanem w roku 1988. Należy zwrócić jednak uwagę na fakt, iż w pewnej liczbie gmin zdarzały się zmiany ich granic administracyjnych, a tym samym powierzchni interesujących nas gruntów. Na obszarze wschodnim na 364 gminy (bez gmin miejskich), zmiany granic i powierzchni wystąpiły w 54 (za zmianę przyjęto wzrost lub ubytek co najmniej 100 ha powierzchni ogólnej), a w województwach zachodnich tylko w 14 gminach. Ponieważ zmiany te wynikają z czysto administracyjnych decyzji i nie mają wiele wspólnego z tematem badań, toteż wszystkie 68 gmin wyłączono z opracowania.

W skali całego kraju nastąpił spadek powierzchni użytków rolnych i dotyczył on wszystkich 49 województw. Największe zmiany wystąpiły w województwach wschodnich i północno-zachodnich (ryc. 2).

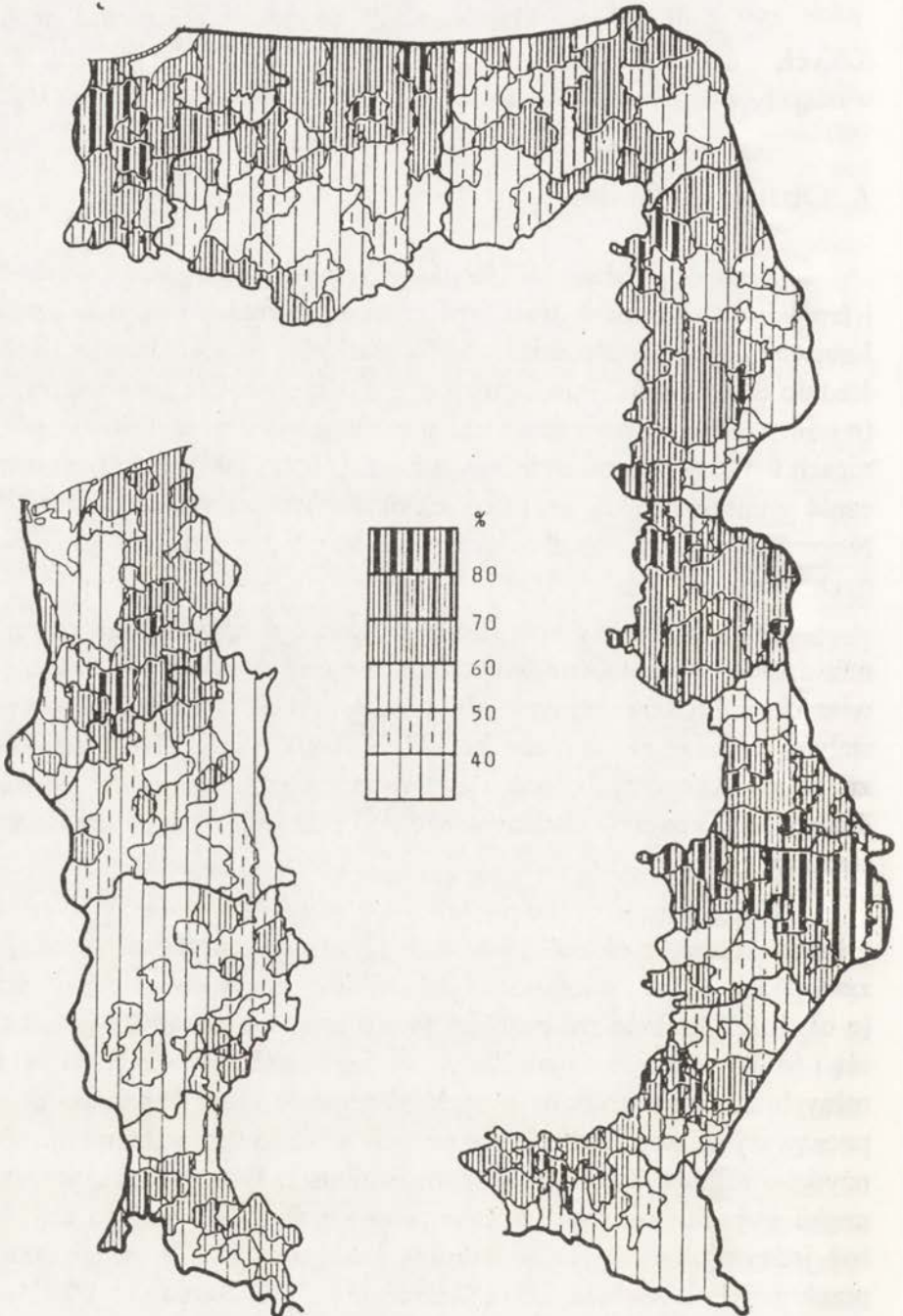
A. Obszar wschodni

Wzrost powierzchni użytków rolnych wystąpił we wschodnich i środkowych gminach woj. krośnieńskiego (maksymalnie w gminach: Lutowiska - 8.3%, Olszanica - 5.0%, Baligród - 4.3%, Haczów - 5.3%) - średnio o około 3%. Powiększyła się tu szczególnie powierzchnia łąk (o ponad 20%), w mniejszym zaś stopniu powierzchnia pastwisk (w granicach 0-10%). W gminach przygranicznych, na łąki została zamieniona część gruntów ornych, przez co ich obszar zmniejszył się o ponad 10%. Natomiast w części środkowej województwa powierzchnia gruntów ornych wzrosła.

W woj. przemyskim zmiany rolniczego użytkowania ziemi były minimalne. W północno-wschodniej części województwa wzrost powierzchni użytków rolnych nie przekroczył 2%, natomiast na pozostałym obszarze zanotowano podobnie niskie spadki. To samo dotyczy zmian poszczególnych form użytkowania ziemi. Były one niewielkie, dlatego też teren woj. przemyskiego pod tym względem można uznać za stabilny.

Drugi obszar charakteryzujący się wzrostem powierzchni użytków rolnych (średnio o około 2%) tworzy 12 gmin we wschodniej części woj. zamojskiego. We wszystkich jednostkach przybyło gruntów ornych (o około 3%), ubyło zaś pastwisk (w 10 gminach ponad 20%). Zachodnią i środkową część województwa cechuje spadek powierzchni użytków rolnych (głównie gruntów ornych). Pozostałą część badanego obszaru, począwszy od woj. chełmskiego po woj. elbląskie) charakteryzuje ubytek użytków rolnych o różnym stopniu wielkości. W przypadku wschodniej części woj. chełmskiego i prawie całego woj. białostockiego ubytek ten był jednym z wyższych w kraju - średnio o 6%. W wielu gminach przekroczył on wartość 15% (Kleszczele - 21%, Narewka - 20.6%, Białowieża - 16.5%). W pozostałych województwach zanotowano zmiany powierzchni użytków rolnych odpowiadające w przybliżeniu średniej krajowej.

**Ryc. 2. Udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej gmin
- 1988 r. na zachodnich i wschodnich terenach przygranicznych
Polski**

Ubytki powierzchni dotyczyły szczególnie gruntów ornych. W woj. białostockim, w około 30 gminach ubyło ich znacznie ponad 10% (średnio w całym województwie 12%). Wzrosła natomiast powierzchnia użytków zielonych, w tym szczególnie pastwisk (w 16 gminach o ponad 20%). Na terenie województw: chełmskiego, białkopodlaskiego, suwalskiego i olsztyńskiego ubyło niewiele gruntów ornych, miejscami wystąpił nawet ich wzrost (środkowa i północno-wschodnia część woj. olsztyńskiego oraz północno-zachodnia część suwalskiego). Interesującym przykładem jest woj. elbląskie zajmujące pierwsze miejsce w kraju pod względem wzrostu powierzchni gruntów ornych (średnio o 5.2%).

Z wyjątkiem woj. chełmskiego i elbląskiego, w których zmniejszyła się powierzchnia pastwisk (odpowiednio o 8% i 18%), na pozostałym terenie zaznaczyła się tendencja ich wzrostu. Największy ich wzrost zanotowano w północnej części woj. białostockiego (o ponad 20%), w środkowej i północnej części białkopodlaskiego i południowej części olsztyńskiego.

Powierzchnia łąk wzrosła najsilniej w woj. białostockim (średnio o około 10%), zaś największy ubytek wystąpił w elbląskim (15%) i olsztyńskim (13%).

B. Obszar zachodni

Z wyjątkiem 9 gmin (6 w woj. szczecińskim i 3 - zielonogórskim), na całym obszarze zachodnim wystąpił spadek powierzchni użytków rolnych. Największe zmiany zaszły w północno-wschodniej części woj. szczecińskiego, w niemal całym woj. gorzowskim i zachodniej części zielonogórskiego, gdzie w wielu gminach spadki przekroczyły 5% stanu z 1978 roku. Na pozostałym obszarze zmiany nie odbiegały od średniej krajowej i wahały się w granicach 0-2%.

Wśród trzech omawianych form rolniczego użytkowania ziemi największe przeobrażenia dotyczyły łąk. Z wyjątkiem sudeckich gmin woj. jeleniogórskiego, na pozostałym obszarze nastąpił spadek ich powierzchni. Był on szczególnie wysoki w woj. gorzowskim, gdzie aż w 15 gminach przekroczył wartość 20%.

Podobnym zmianom podlegały pastwiska. Ubyło ich najwięcej w zachodniej części woj. szczecińskiego, w niemal całym zielonogórskim. Jedyne w woj. jelenogórskim zanotowano wzrost powierzchni

tych użytków z największym nasileniem w Sudetach. Obszar zachodni charakteryzował się również ubytkiem powierzchni gruntów ornych, ale nie był on tak duży jak w województwach wschodnich i odpowiadał w przybliżeniu średniej krajowej. W południowej części woj. szczecińskiego oraz południowo-zachodniej zielonogórskiego zanotowano nawet nieznaczny wzrost powierzchni gruntów ornych.

5. Wnioski

Rozmieszczenie użytków rolnych na terenie województw wschodnich jest bardzo zróżnicowane. Wskazuje na to różnica między województwami o najniższym i najwyższym udziale użytków rolnych (krośnieńskie - 42.7%, zamojskie - 70.4%) wynosząca ponad 27%. W skali gmin różnice te są jeszcze większe. Można jednak stwierdzić, że większą część wschodnich terenów przygranicznych cechuje przeciętny udział użytków rolnych, zbliżony do średniej krajowej. Województwa zachodnie tworzą natomiast obszar o najniższym w kraju stosunku powierzchni użytków rolnych do powierzchni ogółem. Dotyczy to w głównej mierze woj. zielonogórskiego i gorzowskiego, gdzie w większości gmin użytki rolne zajmują poniżej 40% ich ogólnej powierzchni.

Wschodnie i zachodnie tereny kraju cechuje stosunkowo niski udział gruntów ornych. Z wyjątkiem Zamojszczyzny oraz woj. gorzowskiego i południowej części woj. szczecińskiego, grunty orne zajmują udziały poniżej średniej krajowej.

Jeśli chodzi o pastwiska, to ich największe powierzchnie występują na obszarach, o najmniej korzystnych warunkach dla rolnictwa. Są to zatem tereny północno-wschodnie (białostockie, suwalskie, olsztyńskie), południowo-wschodnie (przemyskie, krośnieńskie) oraz południowo-zachodnie (jeleniogórskie), gdzie udział pastwisk dwukrotnie przekracza średnią krajową. Potwierdza to przykład woj. zamojskiego, które posiadając bardzo dobre warunki glebowe i agroklimatyczne, cechuje jeden z najniższych w kraju udział pastwisk - średnio 2.9% powierzchni użytków rolnych.

Wschodnie i zachodnie tereny przygraniczne charakteryzuje też wysoki udział łąk. W blisko połowie gmin zajmują one ponad 20% użytków rolnych.

Pod względem struktury użytków rolnych obszar wschodni jest na ogół dużo bardziej zróżnicowany od zachodniego. Wskazuje na to fakt braku podobieństw strukturalnych między poszczególnymi województwami. Pod tym względem województwa zachodnie tworzą dużo bardziej spójny obszar.

Proporcje poszczególnych form w strukturze użytków rolnych determinowane są w największym stopniu warunkami przyrodniczymi, szczególnie zaś warunkami glebowymi. IUNG określa zależność wartości rolniczej przestrzeni produkcyjnej od warunków glebowych na 75%. Pozostałe 25% to rzeźba terenu, hydrografia i agroklimat. Bliskość granicy, która mogłaby wpływać na preferowanie tej czy innej formy użytkowania, wydaje się nieistotna. Przeobrażenia polityczne i gospodarcze, jakie nastąpiły w ostatnich latach, m.in. otwarcie "szczelnych" dotychczas granic i masowy ruch przygraniczny mogą ten stan zmienić.

Prawie na całym terenie badań (wyjątek stanowi wschodnia część woj. zamojskiego i gminy przygraniczne w woj. krośnieńskim) zaznaczył się spadek powierzchni użytków rolnych. Było to wynikiem wielu różnorodnych przyczyn, wśród których wymienić można postępującą urbanizację kraju, zalesianie gruntów o małej przydatności dla rolnictwa, czy odpływ ludności wiejskiej do miast. Każdy region posiada jednak swoją specyfikę, dlatego też, przyczyny zmian w rolniczym użytkowaniu ziemi wymagają osobnych i wnikliwych badań.

Największe zmiany w rolniczym użytkowaniu ziemi terenów przygranicznych wystąpiły w województwach: białostockim (ubyło 5.7% powierzchni użytków rolnych), gorzowskim (5.8%), szczecińskim (4.1%) i chełmskim (3.1%).

Pod względem zmian powierzchniowych poszczególnych form użytków rolnych można wydzielić na wschodzie kilka obszarów:

1) środkowa część woj. krośnieńskiego, wschodnia zamojskiego i woj. elbląskie, w których wzrosła powierzchnia gruntów ornych, zmniejszyła się zaś powierzchnia łąk i pastwisk,

2) woj. białostockie o największym w kraju spadku powierzchni gruntów ornych (około 12%) i jednym z najwyższych wzrostów powierzchni łąk i pastwisk (odpowiednio o 9.8% i 8.7%),

3) pozostałe tereny charakteryzujące się niewielkim spadkiem powierzchni gruntów ornych (w granicach 1%-3%) i łąk oraz wzrostem powierzchni pastwisk.

Na obszarze zachodnim zaznaczył się wyraźnie spadek powierzchni łąk i objął on swym zasięgiem wszystkie województwa. Powierzchnia gruntów ornych wzrosła wyraźnie tylko w południowej części woj. szczecińskiego, natomiast na pozostałym obszarze zanotowano w zasadzie ich ubytek.

Włodzimierz Zgliński

PRZEKSZTAŁCENIA WŁASNOŚCIOWE PAŃSTWOWYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W ZACHODNICH I WSCHODNICH REGIONACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Przemiany własnościowe i restrukturyzacyjne w rolnictwie polskim, szczególnie w sektorze państwowym przypadły na bardzo niekorzystny okres. Państwo przechodząc od socjalizmu do demokracji parlamentarnej musiało rozwiązywać wiele problemów, wśród których polityka rolna nie zawsze była jednoznacznie określona i na ogół podporządkowana racjom politycznym i społecznym przed ekonomicznymi.

Przemiany własnościowe w rolnictwie zapoczątkowane w okresie recesji gospodarczej hamowały proces jego restrukturyzacji. W latach 1990-1991 w wyniku wprowadzenia wysokiego oprocentowania kredytów zadłużenie PGR gwałtownie wzrosło, co pogorszyło trudną ich sytuację. W 1992 r. pojawiły się trudności natury agrotechnicznej związane ze zmniejszeniem nawożenia mineralnego (do poziomu z 1958 r.) i środków ochrony roślin. Pogorszenie wyników ekonomicznych spowodowała też susza w 1992 r. Spadek produkcji rolnej w 1992 r. postawił większość PGR-ów przed niemożliwością spłaty zobowiązań i utratą zdolności finansowych, zważywszy, że znaczny udział w strukturze wydatków stanowiły koszty związane z gospodarką mieszkaniową i socjalno-bytową pracowników. Narastające trudności doprowadziły do upadku wielkotowarowych gospodarstw państwowych - nawet tych dobrych, przynoszących poprzednio zyski.

Skutki nieprzemyślanych decyzji dotyczących likwidacji PGR najdotkliwiej uwidoczniły się na terenach północnych i zachodnich kraju, zwłaszcza w strefie przygranicznej zachodniej i w północnej części regionu przygranicznego wschodniego. Państwowe gospodarstwa stanowiły tu decydujący element rolnictwa i gospodarki żywnościowej. W wielu gminach udział gruntów państwowych przekraczał 70% ogółu UR, a gospodarstwa stanowiły prawie jedyne miejsce pracy dla luności. Większość dotychczasowych gospodarstw to przedsiębiorstwa wielozakładowe o przeciętnej powierzchni powyżej 2500 ha (od 200-15000 ha UR) i średnim zatrudnieniu ok. 300 osób. Parcelacja tych gospodarstw i przekazanie gruntów we władanie sektora prywatnego są tu niewielkie z powodu

Tabela 1

**Powierzchnia użytków rolnych i ich bonitacja
w zachodnich i wschodnich regionach Polski w 1992 r.**

Wyszczególnienie	Powierzchnia UR sektora publicznego w tys. ha	Procent gruntów PGR w ogólnej pow. UR	użytki rolne PGR według klas bonitacyjnych w %		
			I-III	IV	V-VI
Polska (PGR)	3 490,6	18,6	32,7	43,5	23,8
Regiony przygraniczne	1 535,4	29,4	30,9	43,1	26,0
Region zachodni	680,1	47,4	24,9	47,0	28,1
woj. szczecińskie	297,2	56,4	28,0	50,7	21,3
gorzowskie	170,1	47,9	22,5	45,5	32,0
zielonogórskie	152,0	43,1	18,6	39,0	42,4
jeleniogórskie	60,8	30,6	29,3	53,1	17,6
Region wschodni	855,3	22,6	36,6	39,5	23,9
woj. elbląskie	187,8	47,7	54,1	37,5	8,4
olsztyńskie	296,9	44,0	33,3	47,0	19,7
suwalskie	174,3	32,8	10,9	62,0	27,2
białostockie	34,1	5,8	12,5	38,3	46,2
białkopodlaskie	22,0	6,0	10,8	50,7	38,5
chełmskie	27,2	11,0	10,6	42,2	47,2
zamojskie	35,9	7,3	71,9	22,2	5,2
przemyskie	43,8	17,1	30,0	46,8	23,2
krośnieńskie	33,3	13,9	9,6	56,9	33,5

nikłego popytu na ziemię. Należy też liczyć się z faktem, że gospodarstwa te posiadały niekiedy ukształtowaną i utrwaloną przez dziesięciolecia (a nawet stulecia) strukturę dopasowaną do zabudowy, rozłogu i warunków naturalnych.

Odmienna sytuacja występuje natomiast w południowej części regionu wschodniego, gdzie udział gospodarstw państwowych w ogólnej powierzchni użytków rolnych jest stosunkowo niewielki, a przeludnienie wsi i trudności w znalezieniu pracy w zawodach pozarolniczych, stwarzają potencjalne warunki dużego popytu na ziemię.

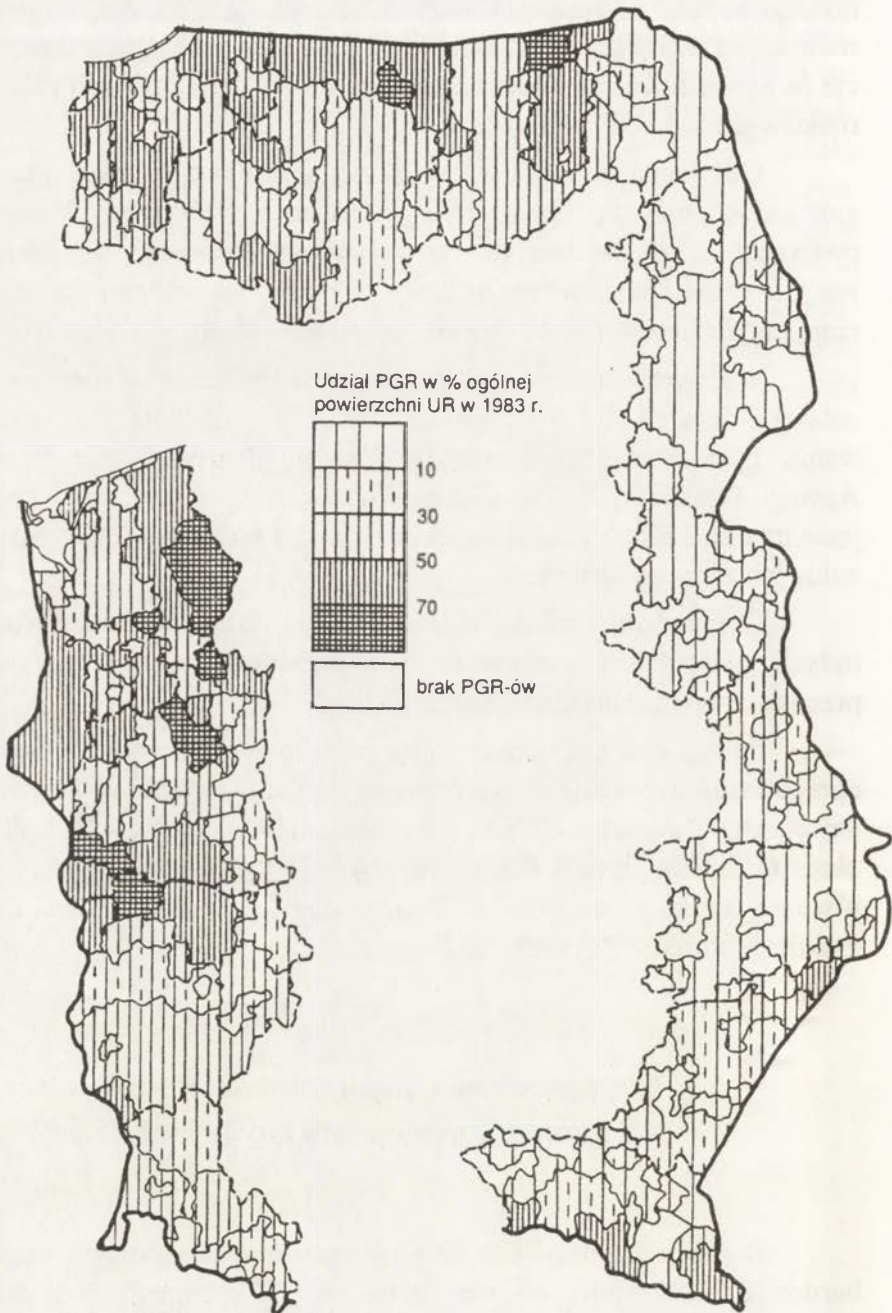
Ważnym etapem regulującym przekształcenia w rolnictwie była ustawa z dnia 19.10.1991 r. (weszła w życie 1.1.1992 r.) "O gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa" oraz powołanie Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, której zadaniem jest przejęcie na rzecz Skarbu Państwa ziemi i mienia po byłych PGR oraz racjonalne ich zagospodarowanie.

Opracowanie niniejsze ma na celu ukazanie znaczenia i roli byłych gospodarstw państwowych w regionach przygranicznych oraz przedstawienie zachodzących przemian.

Podstawowymi materiałami źródłowymi wykorzystanymi w opracowaniu były dane statystyczne uzyskane w Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa o działalności Oddziałów Terenowych AWRSP za okres do końca lipca 1993 r. oraz dane GUS. W pracy wykorzystano również artykuły zawarte w "Agroprologu" - miesięczniku Związku Przedsiębiorców Rolnych.

1. Państwowe Gospodarstwa Rolne w regionach przygranicznych Polski

Rozmieszczenie PGR w przygranicznych regionach kraju było bardzo zróżnicowane, co nie miało jednak istotnego znaczenia dla kształtowania koncepcji przemian własnościowych i procesów restrukturyzacyjnych. W 1992 r. w regionach przygranicznych skupiało się 28,0% użytków rolnych Polski, ale aż 44% użytków rolnych sektora państwowego (19,5% w regionie zachodnim i 24,5% we wschodnim). Udział

Ryc. 1. Grunty PGR w ogólnej powierzchni użytków rolnych - 1983 r.

gruntów PGR w ogólnej powierzchni użytków rolnych regionów przygranicznych wynosił 29,4% (47,7% w regionie zachodnim i 22,6% we wschodnim), a najwyższy był w województwach: szczecińskim (56,4%), gorzowskim (47,4%), elbląskim (47,4%), olsztyńskim (44,0%) i zielonogórskim (43,1%). Mały odsetek gruntów PGR występował w województwach wschodnich, a najmniejszy w białostockim (5,8%), białskopodlaskim (6,0%), zamojskim (7,3%). (tab. 1, ryc. 1).

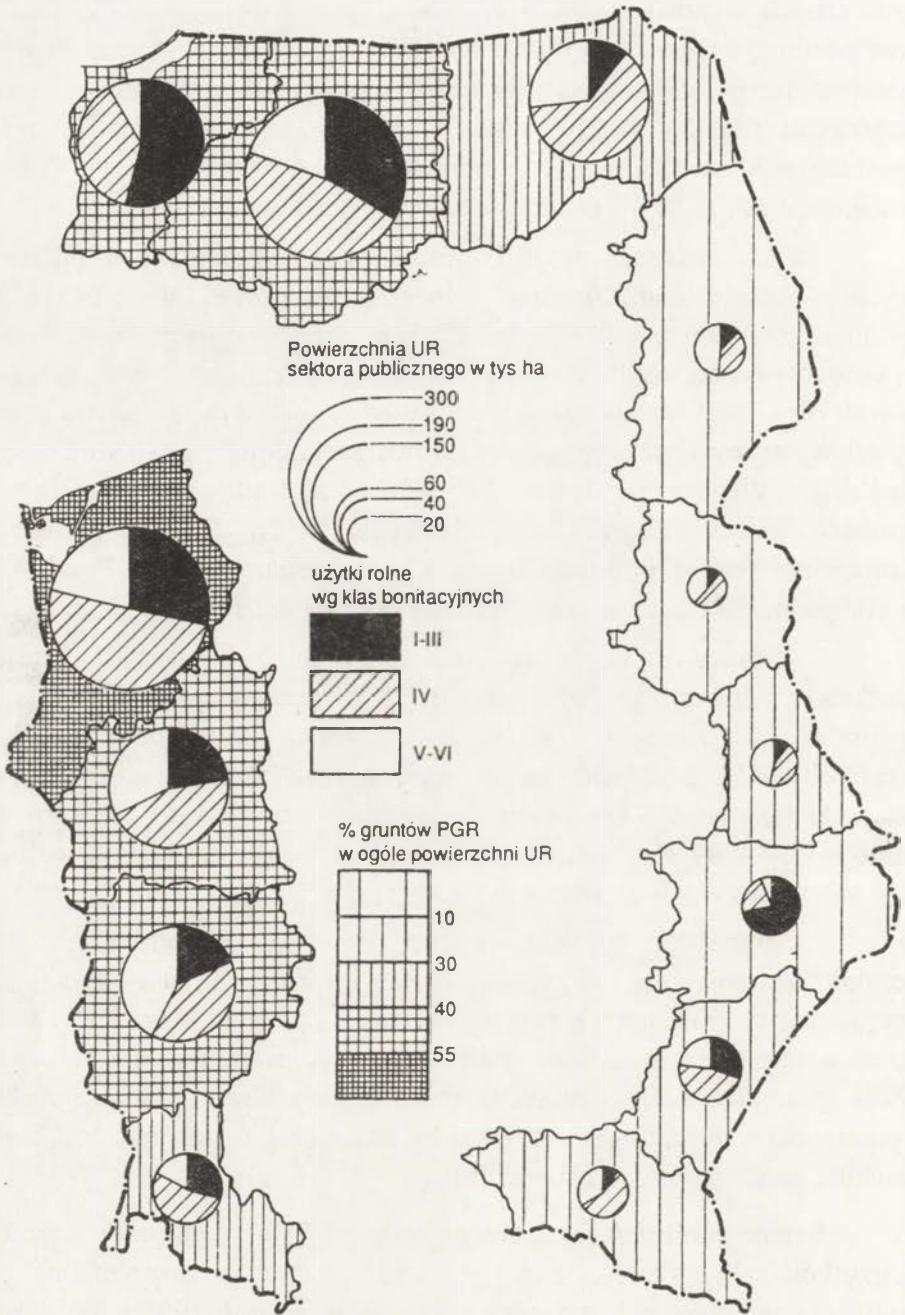
Jeszcze większe zróżnicowanie udziału gospodarstw państwowych w powierzchni użytków rolnych występowało w gminach regionów przygranicznych. W większości gmin regionu zachodniego i północnej części wschodniego przekraczał on 30%, a w wielu gminach nawet 70%. Najwyższy udział PGR (powyżej 70% ogółu użytków rolnych) występował w gminach środkowo-zachodniej części woj. szczecińskiego (Węgorzyno, Ińsko, Łobez, Resko, Radowo), w niektórych gminach gorzowskiego (Recz, Górzyce, Ośno, Pełczyce, Strzelce Krajeńskie) oraz w gminie Torzym w woj. zielonogórskim, Fromborku w elbląskim, Korszach w olsztyńskim i Gołdapi w suwalskim (ryc. 2).

Zróżnicowana była wielkość przedsiębiorstw państwowych gospodarstw rolnych. Przeciętny obszar UR przypadający na jedno przedsiębiorstwo w Polsce w 1992 r. wynosił 2335 ha, a w regionach przygranicznych 2828 ha (3350 ha w regionie zachodnim i 2516 ha we wschodnim) i największy był w województwach: olsztyńskim 4067 ha, zamojskim (3989 ha), zielonogórskim (3690 ha) i szczecińskim (3416 ha), najmniejszy w woj. białskopodlaskim (1571 ha).

Zróżnicowane były też warunki glebowe w gospodarstwach. Generalnie w regionach przygranicznych warunki te były mniej korzystne niż w PGR innych regionów kraju. Znacznie lepsze były natomiast w regionie wschodnim, zwłaszcza w województwach: zamojskim (72% gleb klas I-III), elbląskim (54,1% gleb klas I-III), olsztyńskim i przemyskim, a najmniej korzystne w krośnieńskim, chełmskim, białostockim, zielonogórskim i suwalskim (tab. 1, ryc. 1).

Sektor publiczny rolnictwa zajmując w 1991 r. 18,6% powierzchni użytków rolnych Polski odgrywał znaczną rolę w zaspokojaniu potrzeb wyżywieniowych ludności. Miarą jego rangi w 1991 r. był udział w krajowym skupie scentralizowanym produktów rolnych, który wynosił 64,8% rzepaku, 38% zbóż, 30,9% ziemniaków, 24,5% trzody chlewnej, 20% bydła, 14,3% mleka, 13,5% buraków cukrowych. Należy jednak

Ryc. 2. Użytki rolne sektora publicznego i ich bonitacja - 1992 r.

Tabela 2. Udział sektora publicznego w skupie produktów rolnych w regionach przygranicznych w 1991 r.

Województwa	skup															
	zbóż		ziemiaków		buraków cukrowych		rzepaku		żywca rzeźnego ¹		bydła		trzody		mleka	
	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%	tys. t	%
Regiony przygraniczne	664,4	45,6	149,9	39,8	417,0	17,2	168,5	74,7	115,0	28,9	57,0	26,5	94,6	35,3	365,7	18,8
Region zachodni	273,3	45,7	116,2	78,2	318,2	43,4	88,3	71,4	55,3	43,9	48,8	45,7	43,6	53,9	183,8	47,1
szczecińskie	157,4	50,2	80,5	77,8	200,2	48,3	34,4	67,6	24,6	45,5	52,7	50,2	16,8	50,6	99,7	55,9
gorzowskie	45,9	40,3	20,8	76,3	79,7	37,0	29,0	73,6	13,9	43,6	50,5	40,3	12,0	57,8	38,2	47,8
zielonogórskie	47,8	46,5	14,1	84,8	36,4	37,9	15,8	76,2	15,3	46,1	52,9	46,5	13,8	58,3	35,0	50,0
jeleniogórskie	22,6	32,9	0,7	61,2	1,9	29,2	9,0	72,8	1,5	22,7	21,8	32,9	0,9	28,6	10,9	23,6
Region wschodni	390,7	45,5	33,7	14,7	98,7	5,8	80,2	78,6	59,7	21,9	18,6	45,5	50,9	27,2	181,9	11,7
elbląskie	109,7	61,8	1,2	44,1	40,9	16,1	9,0	73,3	11,0	39,7	25,1	61,8	11,2	47,1	48,7	31,2
olsztyńskie	150,5	58,5	19,2	51,7	7,9	9,8	29,8	86,8	29,1	43,2	43,4	58,5	24,3	54,5	65,3	22,6
suwalskie	55,3	66,3	4,5	19,0	4,4	12,9	19,2	91,3	8,7	23,4	28,4	66,3	6,7	24,4	43,0	16,0
białostockie	10,1	20,8	0,0	0,0	0,7	2,0	2,7	59,7	1,1	3,2	2,7	20,8	0,8	4,8	4,4	1,2
białkopodlaskie	7,5	19,2	3,5	4,7	-	-	2,8	82,7	1,4	3,4	4,7	19,2	1,1	3,5	2,8	1,9
chełmskie	10,2	15,1	0,9	18,8	5,0	2,9	3,0	65,5	1,9	14,6	11,9	15,1	1,5	15,8	1,9	2,3
zamojskie	23,9	18,2	0,2	12,9	35,0	3,9	6,6	63,2	2,4	11,0	8,6	18,2	2,0	13,6	6,8	4,5
przemyskie	17,9	43,0	4,0	45,1	4,9	2,5	6,4	62,6	3,3	15,3	13,3	43,0	2,9	20,5	6,2	9,7
króśnieńskie	5,5	48,4	-	-	0,0	0,6	0,5	52,4	0,8	9,2	8,9	48,4	0,3	9,4	2,7	7,7
UDZIAŁ SEKTORA PUBLICZNEGO W SKUPIE PODSTAWOWYCH PRODUKTÓW ROLNYCH W POLSCE W 1991 r.																
Gospodarka ogółem	4 598,4	100,0	1 547,7	100,0	11 381,2	100,0	746,9	100,0	1 532,8	100,0	691,7	100,0	1 163,8	100,0	7 844,3	100,0
Sektor publiczny	1 749,9	38,0	477,7	30,9	9 840,1	13,5	484,4	64,8	325,8	21,2	138,6	20,0	284,7	24,5	1 121,3	14,3
Regiony przygraniczne	664,4	14,4	149,9	9,6	417,0	3,7	168,5	22,6	115,0	7,5	57,0	8,2	94,6	8,0	365,7	4,7
Region zachodni	273,7	5,9	116,2	7,5	318,2	2,8	88,3	11,8	55,3	3,6	27,5	4,0	43,6	3,7	183,8	2,4
Region wschodni	390,7	8,5	33,7	2,1	98,9	0,9	80,2	10,8	59,7	3,9	29,5	4,2	50,9	4,3	181,9	2,3

Źródło: Dane GUS

¹ skup żywca rzeźnego w przeliczeniu na mięso w wadze poubojowej<http://rcin.org.pl>

Year	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1. Total Revenue	1000	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800	1900	2000	2100	2200	2300	2400	2500	2600	2700
2. Operating Expenses	600	650	700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250	1300	1350	1400	1450
3. Operating Profit	400	450	500	550	600	650	700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250
4. Depreciation	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
5. Interest	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50
6. Tax	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150
7. Net Profit	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
8. Dividend	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50
9. Retained Earnings	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50
10. Total Assets	1000	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800	1900	2000	2100	2200	2300	2400	2500	2600	2700
11. Total Liabilities	600	650	700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250	1300	1350	1400	1450
12. Total Equity	400	450	500	550	600	650	700	750	800	850	900	950	1000	1050	1100	1150	1200	1250

zaznaczyć, że Rocznik Statystyczny GUS podaje jedynie skup scentralizowany (stanowiący około 50% całego skupu), nie ujmuje natomiast wolnorynkowego, dlatego też przytoczone proporcje są w pełni adekwatne tylko w przypadku rzepaku i buraków cukrowych, natomiast niepełne dla innych produktów.

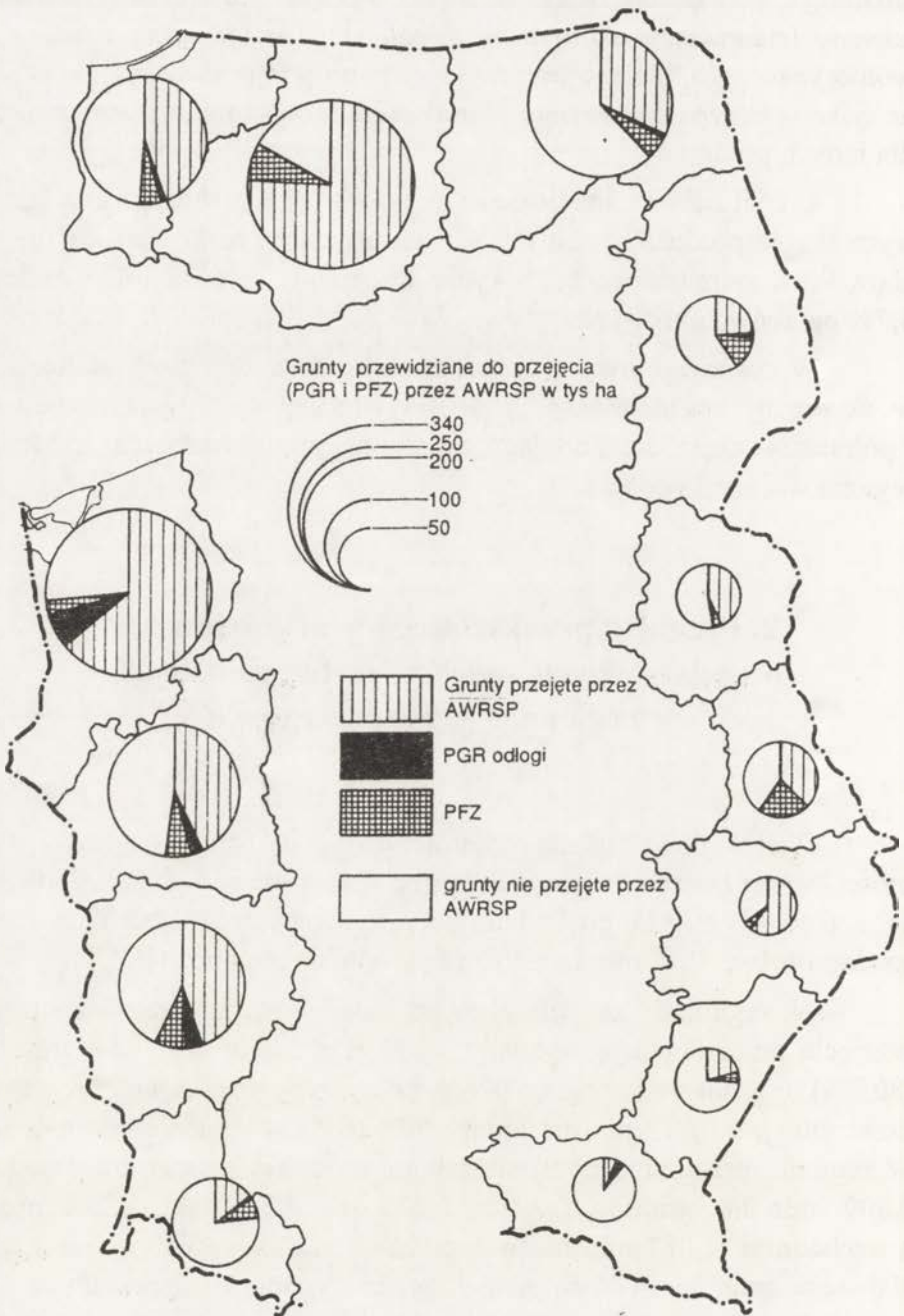
Udział sektora publicznego regionów przygranicznych w krajowym skupie produktów rolnych był też wysoki: 22,6% rzepaku, 14,4% zbóż, 9,6% ziemniaków, 8,2% bydła, 8% trzody chlewnej, 4,7% mleka, 3,7% buraków cukrowych.

W poszczególnych województwach udział rolnictwa publicznego w skupie był zróżnicowany, znacznie większy w regionie zachodnim i północnej części wschodniego, a mniejszy w pozostałych częściach regionu wschodniego (tab. 2).

2. Przebieg przekształceń własnościowych w państwowych gospodarstwach rolnych w regionach przygranicznych

Ogólna powierzchnia gruntów przejętych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa do końca lipca 1993 r. wynosiła 2,78 mln ha, z tego 2,6 mln ha pochodziło od państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej, 0,17 mln ha z PFZ, 0,08 mln ha z innych tytułów.

W regionach przygranicznych zasoby ziemi przewidziane do przejęcia przez Agencję wynosiły 1,896 mln ha, w tym 1,524 mln ha (80,3%) to grunty w zarządzie 626 państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej, a 0,372 mln ha grunty PFZ (65% w regionie wschodnim). W regionie przygranicznym zachodnim pozostało jeszcze do przejęcia 0,809 mln ha gruntów (w tym 0,677 mln ha - 84% w 203 ppgr), a wschodnim 1,087 mln ha (w tym 0,847 mln ha - 78% w 423 ppgr). Najwięcej gruntów PGR do przejęcia przez Agencję występowało: w 128 przedsiębiorstwach województwa olsztyńskiego, w 81 szczecińskiego, 63 suwalskiego, 65 gorzowskiego, 154 elbląskiego.

Ryc. 3. Zasoby ziemi Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (stan w dniu 31 lipca 1993 r.)

Tabela 3. Zasoby ziemi Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa w regionach wschodniego i zachodniego pogranicza Polski
(stan w dniu 31 lipca 1993 r.)

Województwa	Liczba przedsiębiorstw			Powierzchnia gruntów w ha							
	przewidzia- nych do przejęcia	przejętych przez Agencję	%	Ogółem	Państwowych Gospodarstw Rolnych				PFZ		
				przewidzia- nych do przejęcia PGR i PFZ	przewidzia- nych do przejęcia	przeję- tych przez Agencję	%	grunty odłogo- wane	przewidzia- nych do przejęcia	przeję- tych przez Agencję	%
Regiony przygraniczne	626	382	61,0	1 896 569	1 524 743	949 735	62,3	45 974	371 826	121 228	32,6
Region zachodni	203	133	65,5	809 751	677 553	433 502	64,0	38 859	132 198	41 591	31,5
szczecińskie	81	66	81,1	332 881	294 683	235 783	80,0	22 903	38 198	8 363	22,0
gorzowskie	65	35	54,0	206 325	186 525	94 264	50,0	6 571	19 800	12 583	64,0
zielonogórskie	40	27	67,0	182 730	141 530	89 615	63,0	8 497	41 200	14 272	35,0
jeleniogórskie	17	5	29,0	88 013	54 815	13 840	25,0	888	33 198	6 373	18,6
Region wschodni	423	249	58,9	1 086 818	847 190	516 233	60,9	7 115	239 628	79 637	33,2
elbląskie	154	88	57,0	192 854	172 069	82 864	48,0	2 064	20 785	10 483	50,0
olsztyńskie	128	76	59,4	337 600	297 600	255 064	83,7	-	40 000	24 938	62,3
suwalskie	63	35	55,6	249 238	216 231	80 290	37,1	2 328	33 007	13 323	40,4
białostockie	15	8	53,3	67 967	26 925	18 042	67,0	1 507	41 042	9 530	23,2
białopodlaskie	13	12	92,3	44 369	19 369	19 136	98,8	-	25 000	1 685	6,7
chełmskie	11	10	90,9	62 025	27 025	23 039	85,2	-	35 000	14 081	40,2
zamojskie	8	8	100,0	40 387	24 387	24 387	100,0	-	16 000	1 760	11,0
przemyskie	15	7	47,0	46 191	29 085	9 536	33,0	120	17 106	2 503	14,6
krośnieńskie	16	5	31,0	46 187	34 499	3 875	11,0	1 096	11 688	1 334	11,4

Źródło: Dane AWRSP

Tabela 4. Przebieg przekształceń własnościowych sektora publicznego rolnictwa (PGR i PFZ) w regionach przygranicznych

Województwa	Powierzchnia w ha									
	Przejętych przez Agencję	Zaoferowanych do sprzedaży	Sprzedanych			Wydzierżawionych			A %	B %
			Ogółem	całych lub części przedsiębiorstw	gruntów pochodzących z PFZ	ogółem	całych lub części przedsiębiorstw	gruntów pochodzących z PFZ		
Regiony przygraniczne	1 073 571	503 872	13 946	8 779	5 167	220 726	185 212	36 675	46,6	26,6
Region zachodni	476 844	231 961	6 356	4 093	2 272	99 904	86 152	13 750	45,8	28,6
szczecińskie	244 600	160 324	4 166	3 475	691	61 069	58 056	3 011	40,7	48,0
gorzowskie	108 694	49 146	1 195	589	606	28 756	24 400	4 356	60,9	23,8
zielonogórskie	104 204	17 585	489	26	463	9 932	3 553	6 379	59,5	9,5
jeleniogórskie	19 344	4 986	515	3	512	147	143	4	13,2	5,7
Region wschodni	596 727	271 911	7 581	4 686	2 895	120 822	479 060	22 925	47,2	25,0
elbląskie	93 357	13 660	1 207	600	607	8 231	7 723	508	69,0	7,0
olsztyńskie	280 474	168 014	1 001	724	277	43 549	33 033	11 679	26,5	56,4
suwalskie	93 811	51 236	1 181	391	790	37 204	35 451	1 753	74,9	20,6
białostockie	27 666	14 750	367	-	367	7 268	4 111	3 157	51,8	21,7
białkopodlaskie	20 821	10 715	452	205	247	10 288	10 110	178	100,0	24,1
chełmskie	37 119	9 840	2 401	2 298	103	12 257	7 549	4 708	148,9	15,9
zamojskie	26 147	1 746	497	467	30	1 144	726	417	94,0	4,3
przemyskie	12 039	614	22	-	22	399	-	399	68,7	1,3
krośnieńskie	5 293	1 336	459	1	452	482	356	126	70,4	2,9

Źródło: Dane AWRSP

A - Udział gruntów sprzedanych i wydzierżawionych do gruntów oferowanych do sprzedaży i dzierżawy

B - Udział gruntów oferowanych na przetargach do przewidzianych do przejęcia przez Agencję

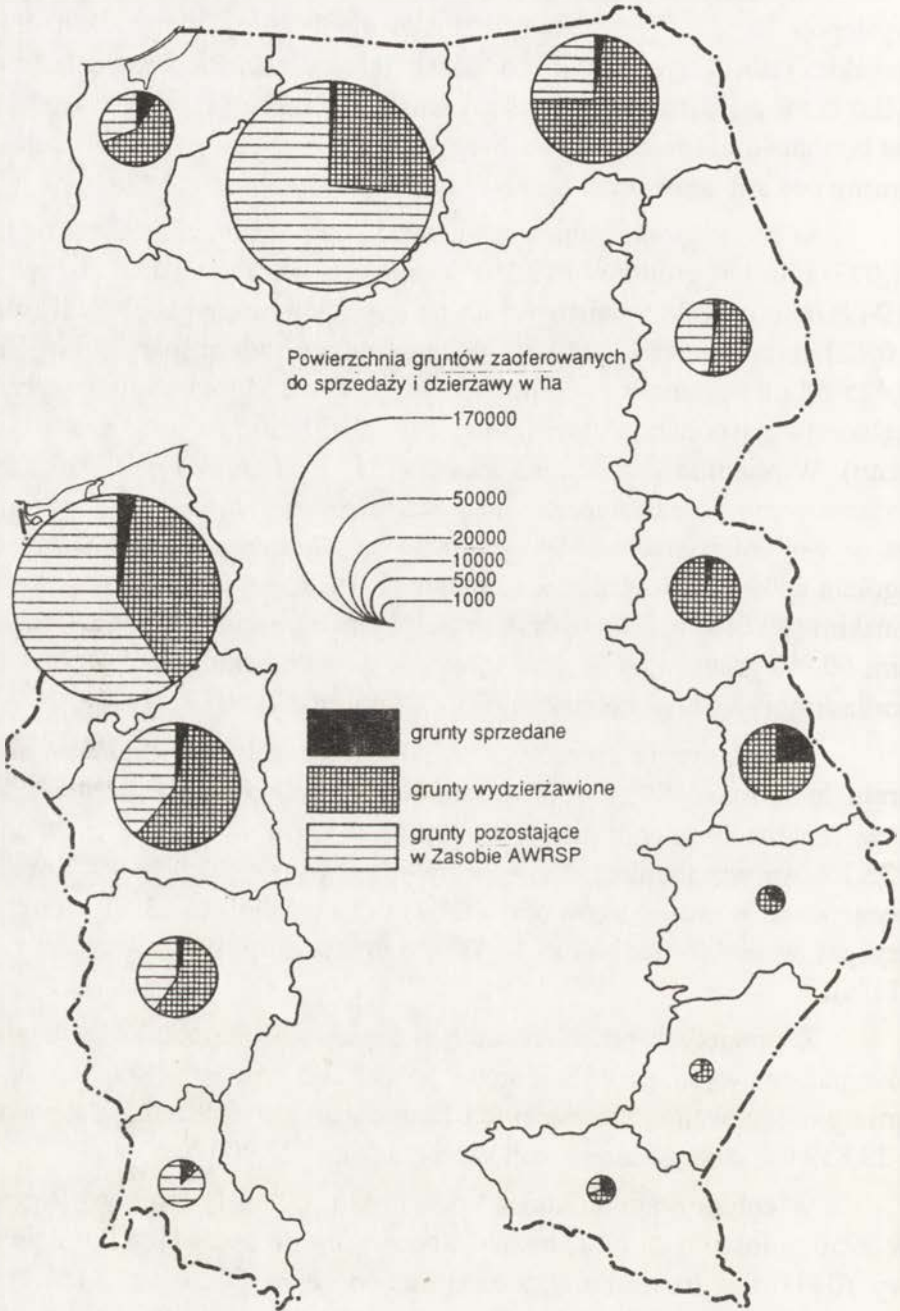
Najmniejsza ilość gruntów PGR przewidzianych do przejęcia występowała w województwach: białkopodlaskim, białostockim i zamojskim (tab. 3, ryc. 3). Grunty oczekujące na zagospodarowanie to nie tylko areal przeznaczony na cele rolnicze, ale także grunty o niskiej klasie bonitacyjnej (przeznaczone mogą być na zalesienie), nieużytki, drogi, grunty pod zabudowania i inne.

W obu regionach przygranicznych do końca lipca 1993 r. przyjęto 1,073 mln ha gruntów (38,5% krajowych zasobów Agencji), w tym 0,949 mln ha w 382 państwowych przedsiębiorstwach gospodarki rolnej i 0,121 mln ha z PFZ (tab. 3). W regionie zachodnim przyjęto ogółem 0,475 mln ha gruntów, w tym 0,433 mln ha ze 133 państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej (najwięcej - 0,236 mln ha w woj. szczecińskim). W regionie wschodnim przejęto 0,59 mln ha, w tym 0,516 z 249 państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej (najwięcej - 0,255 mln ha w woj. olsztyńskim). W rezultacie w regionie zachodnim przejęto ogółem 64% gruntów ze zlikwidowanych PGR, najwięcej w woj. szczecińskim (80,0%) i zielonogórskim (63%), natomiast w regionie wschodnim 60,9% gruntów PGR, najwięcej w woj. zamojskim (100%), białkopodlaskim (98,5%), chełmskim (85,2%) i olsztyńskim (83,7%).

Przejmowanie gruntów z PFZ było znacznie opóźnione. W skali kraju do 31 lipca 1993 r. AWRSP przejęła zaledwie 21,3% gruntów PFZ, a w regionach przygranicznych 32,6% (31,5% w regionie zachodnim i 33,2% we wschodnim). Największy odsetek przejętych z PFZ gruntów występował w woj. gorzowskim (64%) i olsztyńskim (62,3%), najmniejszy zaś w białkopodlaskim (6,7%), zamojskim (11%) i krośnieńskim (11%).

Z przejętych przez Agencję w regionach przygranicznych gruntów państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej aż 45 924 ha to grunty odłogowane. Najwięcej ich znajdowało się w regionie zachodnim - 38 859 ha, szczególnie w woj. szczecińskim - 22 903 ha.

W całym kraju do końca lipca 1993 r. oddziały terenowe Agencji w 2950 ogłoszonych przetargach zaoferowały do sprzedaży lub dzierżawy 1044,6 tys. ha gruntów, z czego najwięcej w Olsztynie - 184,3 tys. ha, Szczecinie - 160,3 tys. ha, Poznaniu - 121,0 tys. ha i Koszalinie 90,8 tys. ha. W wyniku odbytych 2510 przetargów nabytych zostało blisko 38,0 tys. ha, a wdzierżawiono 557,0 tys. ha gruntów.

Ryc. 4. Przebieg przekształceń własnościowych sektora publicznego rolnictwa w regionach przygranicznych Polski (stan w dniu 31 lipca 1993 r.)

W regionach przygranicznych do końca lipca 1993 r. w 1215 ogłoszonych przetargach zaoferowano do sprzedaży lub dzierżawy 503,9 tys. ha gruntów co stanowiło 48,2% zaoferowanych gruntów w kraju, w tym 231,9 tys. ha w regionie zachodnim i 271,9 tys. ha we wschodnim, najwięcej w województwach: olsztyńskim (168,0 tys. ha), szczecińskim (160,3 tys. ha), najmniej w województwach pogranicza polsko-ukraińskiego oraz w zielonogórskim (tab. 4, ryc. 4). W wyniku odbytych 1028 przetargów nabytych zostało 13,9 tys. ha gruntów (41,3% sprzedanych przez Agencję gruntów w kraju), a wydzierżawiono 220,7 tys. ha (39,6% wydzierżawionych gruntów). Wśród sprzedanych gruntów 63% pochodziło z państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej a 37% z PFZ. Grunty wydzierżawione pochodziły w 84% z państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej a w 16% z PFZ.

Najwięcej gruntów sprzedano w województwach: szczecińskim (4166 ha), białkopodlaskim (2401 ha), gorzowskim (1195 ha), olsztyńskim (1181 ha), elbląskim (1001 ha), najmniej zaś w zamojskim (22 ha), przemyskim (459 ha), zielonogórskim (489 ha) i chełmskim (497 ha).

Najwięcej gruntów wydzierżawiono w województwach: szczecińskim (61 tys. ha), olsztyńskim (43,5 tys. ha), suwalskim (37,2 tys. ha), gorzowskim (28,7 tys. ha) i chełmskim (12,2 tys. ha), najmniej natomiast w jeleniogórskim (0,15 tys. ha), przemyskim (0,4 tys. ha) i krośnieńskim (0,5 tys. ha).

Średnia cena sprzedanych gruntów w skali kraju wynosiła 8,6 mln zł za hektar, osiągając najwyższy poziom w Oddziale Terenowym Agencji w Szczecinie 14,0 mln zł/ha, a najniższy w oddziale w Olsztynie - 3,9 mln zł/ha.

Średni kurs dzierżawy był bardzo zróżnicowany i wahał się od 0,2 mln zł/ha w woj. chełmskim do 5 mln zł/ha w woj. gorzowskim.

W rejonach przygranicznych z ogólnej ilości przyjętych do zasobu gruntów 46,9% zaoferowano do sprzedaży lub dzierżawy (w kraju 37,5%) i prawie w połowie znalazły one nabywców lub dzierżawców.

Miarą zaawansowania procesów przekształcających jest też stosunek gruntów oferowanych na przetargach do gruntów przewidzianych do przejścia do Zasobu. W regionach przygranicznych wskaźnik ten wynosił 26,6% (w regionie zachodnim 28,6%, zaś wschodnim 25,0%) osiągając najwyższe wartości w województwach: olsztyńskim (56,4%) i szczecińskim (48,0%) (tab. 4).

Efektywność przeprowadzonych przetargów mierzona stosunkiem gruntów sprzedanych lub wdzierżawionych do gruntów oferowanych w regionach przygranicznych wynosiła 46,6% (45,8% regionie zachodnim i 47,2% w wschodnim). Najwyższe wartości wskaźnik ten osiągnął w województwach: chełmskim (148,9% - więcej sprzedano niż oferowano), białkopodlaskim (100%), zamojskim (94%), suwalskim (75%), krośnieńskim (70,4%). Najniższa efektywność przetargów występowała w województwach: jeleniogórskim (13,2%), olsztyńskim (26,5%) i szczecińskim (40,7%).

Pozostałe formy zagospodarowania mienia po zlikwidowanych PGR: administrowanie, wnoszenie mienia do spółek zewnętrznych, organizowanie jednoosobowych spółek Skarbu Państwa stanowią niewielki margines w dotychczasowym procesie przekształceń. Wynika to głównie z założeń dotychczasowej polityki rolnej, którą realizuje Agencja, polegającej na celowym ograniczaniu wprowadzania wyżej wymienionych form do rolnictwa. Zdecydowana większość przejętego przez Agencję majątku po zlikwidowanych PGR w regionach przygranicznych (podobnie jak w innych regionach) zagospodarowywana była w formie tymczasowego zarządu, a więc w postaci przejściowej, przygotowującej przyjęte mienie do dalszych przekształceń.

3. Zatrudnienie w Państwowych Gospodarstwach Rolnych w regionach przygranicznych Polski

W 1990 r. zatrudnienie w PGR podporządkowanych Ministrowi Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej i wojewodom wynosiło 394,8 tys. osób i w stosunku do roku 1989 zmniejszyło się o 8,2%. Łącznie z członkami rodzin w osiedlach PGR zamieszkiwało około 2 mln osób. W produkcji roślinnej zatrudnienie na 100 ha UR wynosiło około 3 osoby, a w produkcji zwierzęcej około 4 osoby.

Trudna sytuacja w jakiej znalazły się PGR na skutek braku środków własnych i utraconej zdolności kredytowej doprowadziła do dalszego spadku zatrudnienia. Według danych AWRSP zatrudnienie na dzień 30 czerwca 1992 r. w 1495 państwowych przedsiębiorstwach gospodarki rolnej podległych MRiGŻ oraz wojewodom spadło do poziomu

261 041 osób, a w dniu 31 lipca 1993 r. wraz z przyjętym mieniem po zlikwidowanych ppgr podpisano umowy o pracę z 158 871 pracownikami. W wyniku działań restrukturyzacyjnych nastąpiło dalsze zmniejszenie zatrudnienia o 40 916 osób, a więc do poziomu 117 995 pracujących w gospodarstwach rolnych Skarbu Państwa. 15 770 zwolnionych znalazło zatrudnienie u nowych właścicieli lub dzierżawców, 3757 przeszło na emerytury i renty, zaś 22 212 powiększyło rzeszę bezrobotnych.

W regionach przygranicznych w przedsiębiorstwach przejętych przez Agencję do 31 lipca 1992 r. pracowało 44 653 osób (37,8% zatrudnienia krajowego w tej instytucji), w tym 23 311 w regionie zachodnim i 21 342 we wschodnim). Najwięcej zatrudnionych było w województwach: szczecińskim (12 656), olsztyńskim (9910), gorzowskim (5396), zielonogórskim (4530), elbląskim (4089), suwalskim (2949) i zamojskim (1593) (tab. 5).

Tabela 5

**Zatrudnienie w PGR w regionach przygranicznych Polski
(stan w dniu 31 lipca 1993 r.)**

Wyszczególnienie	Liczba zatrudnionych w przedsiębiorstwach przejętych przez Agencję	Zatrudnienie w gospodarstwach rolnych Skarbu Państwa	Zatrudnienie u nowych właścicieli lub dzierżawców	Zwolnieni	Liczba osób które przeszły na emerytury i renty
Polska (PGR)	158 871	117 995	15 770	22 212	3 757
Regiony przygraniczne	44 653	29 314	4 635	9 670	1 470
Region zachodni	23 311	14 759	2 365	5 619	966
woj. szczecińskie	12 656	7 278	1 556	3 502	612
gorzowskie	5 396	3 087	809	1 368	191
zielonogórskie	4 530	3 900	-	550	127
jeleniogórskie	729	494	-	199	36
Region wschodni	21 342	14 555	2 270	4 051	504
woj. elbląskie	4 089	3 537	541	7	4
olsztyńskie	9 910	6 774	660	2 114	362
suwalskie	2 494	1 173	493	794	34
białostockie	808	198	247	359	4
białkopodlaskie	791	353	283	134	22
chełmskie	942	580	44	318	21
zamojskie	1 593	1 251	2	302	54
przemyskie	4 539	535	-	4	-
krośnieńskie	176	154	-	19	3

W wyniku działań restrukturyzacyjnych nastąpiło zmniejszenie zatrudnienia o 15 339 osób (8552 w regionie zachodnim i 6787 w regionie wschodnim). Najwięcej osób zwolniono w województwach: szczecińskim (5378), olsztyńskim (3136), gorzowskim (2309) i suwalskim (1321), najmniej zaś w województwach pogranicza polsko-ukraińskiego (730).

Stan zatrudnienia w gospodarstwach rolnych Skarbu Państwa w regionach przygranicznych w dniu 31 lipca 1993 r. wynosił 29 314 osób (25% stanu zatrudnienia krajowego w gospodarstwach rolnych Skarbu Państwa). U nowych właścicieli i dzierżawców znalazło pracę 4635 osób (29,5% zwolnionych), 1470 przeszło na emerytury i renty (9,3% zwolnionych), a 9670 powiększyło grupę bezrobotnych (61,1% zwolnionych).

W całym sektorze rolnictwa publicznego regionów przygranicznych skalę bezrobocia na koniec I kwartału 1993 r. ilustruje tab. 6.

Tabela 6

**Bezrobotni uprzednio pracujący w rolnictwie publicznym
w regionach przygranicznych Polski (stan w dniu 31 lipca 1993 r.)**

Wyszczególnienie	liczba osób	‰	Wyszczególnienie	liczba osób	‰
Ogółem Polska	119 170	100,0			
Regiony przygraniczne	40 330	33,7	Region wschodni	25 920	21,7
Region zachodni	14 410	12,0	woj. elbląskie	4 040	3,4
woj. szczecińskie	6 150	5,2	olsztyńskie	8 770	7,4
gorzowskie	2 620	2,2	suwalskie	6 290	5,3
zielenogórskie	3 520	2,8	białostockie	1 210	1,0
jeleniogórskie	2 120	1,8	białskopodlaskie	340	0,3
			chełmskie	750	0,6
			zamojskie	1 250	1,0
			przemyskie	1 970	1,6
			krośnieńskie	1 340	1,1

Źródło: Agroprolog 8, 1993 r.

Tak duża skala bezrobocia stanowi poważniejszy problem społeczny i gospodarczy, a nawet moralny, zwłaszcza w województwach olsztyńskim, suwalskim i szczecińskim, gdzie PGR były przeważnie jedynymi zakładami pracy, a zwalniani pracownicy stracili szansę uzyskania jekiegokolwiek zatrudnienia. Osoby bezrobotne to nierzadko jedyni pracujący na utrzymanie swoich rodzin.

Stosowana polityka rolna wobec PGR nie licząc się ze skutkami społecznymi restrukturyzacji stopniowo zubożała pracowników rolnictwa, którzy ostatecznie stali się bezrobotnymi i dodatkowo ubezwłasnowolnionymi członkami społeczeństwa, nie posiadając środków na utrzymanie (50% bezrobotnych nie otrzymuje już zasiłków) oraz perspektyw na zatrudnienie. Nierealne staje się podjęcie działalności na własny rachunek na bazie Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa lub w gospodarce pozarolniczej, gdyż tej grupie społecznej brak jest kapitału na wykup lub dzierżawę ziemi, czy też zorganizowanie innego warsztatu pracy.

Wielu członków załóg PGR nie jest też przygotowana do samodzielnego działania i poglądy (m.innymi J.Kuronia), że z tych pracowników będzie się tworzyć zaplecze obsługi rolnictwa wydają się nierealne. Bardzo późno, bo od 1 czerwca 1993 r. podjęto działania łagodzące skutki bezrobocia (porozumienie zawarte między Ministrem Pracy i Polityki Socjalnej i Kierownikiem Urzędu Pracy a Prezesem AWRSP). Mają one na celu udzielenie pomocy finansowej (pożyczek zamiast zasiłków dla bezrobotnych) ze środków Funduszu Pracy pracownikom byłych państwowych przedsiębiorstw rolnych deklarującym podjęcie działalności gospodarczej i umożliwiającym uczestniczenie w prywatyzacji majątku likwidowanych przedsiębiorstw. Jak wynika z danych AWRSP zapotrzebowanie na uzyskanie takich pożyczek wynosi blisko 650 mld zł, natomiast możliwości ich uzyskania są ograniczone ze względu na brak środków finansowych w Urzędach Pracy.

4. Wartość i struktura majątku Państwowych Gospodarstw Rolnych w regionach przygranicznych i ich sytuacja ekonomiczna.

Wartość majątku ogółem (PGR i PFZ) zasobów przejętych przez AWRSP w końcu lipca 1993 r. wynosiła około 86 bln zł, przy czym w przyjętych wyliczeniach wartość 1 ha UR oszacowano na 8 mln zł. Wartość majątku trwałego netto nieruchomości przyjętych do Zasobu wynosiła 53,6 bln zł, a wartość majątku obrotowego 9,97 bln zł.

Wartość ogólna majątku przejętego przez Agencję w regionach przygranicznych wynosiła 27,3 bln zł (32% majątku krajowego Agencji), z czego na region zachodni przypadało 12,7 bln zł, a na region wschodni 14,6 bln zł. W skład tego majątku wchodziła ziemia (8,6 bln zł), majątek trwały (16,1 bln zł) oraz majątek obrotowy (2,6 bln zł). W regionach przygranicznych z przejętego przez Agencję majątku tylko niecały 1 bln zł przypadał na zasoby ziemi PFZ, natomiast 96% stanowiły zasoby przedsiębiorstw PGR.

Należy zwrócić uwagę na niekorzystną strukturę majątku PGR (trwałego i obrotowego), w której aż 86% stanowił majątek trwały - w tym bardzo duży udział budynków i budowli w znacznej części niewykorzystanych i ulegających dewastacji. Majątek obrotowy, który decyduje o płynności finansowej przedsiębiorstw stanowił tylko 14% i systematycznie malał.

Największą wartością majątku przejętego przez Agencję charakteryzowały się województwa o dużym udziale przedsiębiorstw PGR: olsztyńskie, szczecińskie, zielonogórskie, elbląskie, gorzowskie i suwalskie (tab. 7).

Przedsiębiorstwa PGR regionów przygranicznych podobnie jak wszystkie PGR w kraju charakteryzowały się słabą kondycją ekonomiczną i w końcu lipca 1993 zadłużone były na sumę 3,2 bln zł (1,7 bln zł region zachodni i 1,4 bln zł region wschodni)¹. Największe

---

¹ Łączna wartość obciążenia zlikwidowanych przedsiębiorstw PGR przyjętych do zasobu wynosiła 11,79 bln zł (w tym kredyty i pożyczki - 5,5 bln zł). i przewyższała wartość ich majątku obrotowego o 1,8 bln zł.

zadłużenie ciążyło na przedsiębiorstwach województw: szczecińskiego (0,8 bln zł), jeleniogórskiego (0,6 bln zł), elbląskiego (0,5 bln zł), najmniejsze zaś na województwach pogranicza polsko-ukraińskiego. Jeszcze w 1989 r. w skali kraju PGR-y przynosiły zysk w wysokości 2,3 bln zł a obok części nieefektywnych gospodarstw większość była dochodowa. Przyczyny obecnej sytuacji ekonomicznej PGR-ów są wynikiem dotychczasowej polityki rolnej i ekonomicznej, co doprowadziło do wielkiego zadłużenia przedsiębiorstw. Spowodowało to spadek produkcji roślinnej (zbiory zbóż były w 1992 r. niższe o 37% w porównaniu z 1991r., ziemniaków o 60%, rzepaku o 26%) i zwierzęcej (pogłowie bydła zmalało o 25%, trzody chlewnej o 12,3%, owiec 56%), pogłębiając i tak trudną ich sytuację ekonomiczną i wymuszając wyprzedaż maszyn, inwentarza żywego i zapasów, odłogowanie gruntów i ograniczenie skali produkcji.

Tabela 7

Wartość majątku i zadłużenie państwowych przedsiębiorstw rolnych w regionach przygranicznych Polski (stan w dniu 31 lipca 1993 r.)

Wyszczególnienie	Majątek trwały	Majątek obrotowy	Zobowiązania finansowe		Zadłużenie do	
			ogółem	w tym kredyty i pożyczki	majątku trwałego w %	majątku obrotowego w %
Polska (PGR)	53 606,9	9 974,1	11 796,8	5 510,9	22,0	118,2
Regiony przygraniczne	16 104,5	2 599,6	3 213,3	1 649,3	19,9	123,6
Region zachodni	7 554,9	1 308,1	1 799,2	897,2	23,8	137,5
woj. szczecińskie	3 585,5	567,7	795,4	356,4	22,2	140,1
gorzowskie	1 751,9	293,7	352,6	143,5	20,1	120,0
zielonogórskie	1 937,8	289,0	569,4	337,2	29,4	146,3
jeleniogórskie	279,7	57,7	81,8	60,1	29,2	141,7
Region wschodni	8 549,6	1 291,5	1 414,1	752,1	16,5	109,5
woj. elbląskie	1 848,3	265,6	522,8	255,0	28,3	196,8
olsztyńskie	3 762,8	588,9	341,4	226,2	9,0	58,0
suwalskie	977,9	160,0	222,8	103,7	22,8	139,0
białostockie	277,5	49,5	111,6	65,8	40,2	225,4
białskopodlaskie	342,8	57,9	42,5	26,5	12,4	73,4
chełmskie	348,7	39,1	78,5	29,9	22,4	200,0
zamojskie	612,3	73,3	54,7	20,5	8,9	74,6
przemyskie	292,6	48,3	26,9	17,5	9,0	55,7
krośnieńskie	86,7	8,9	13,2	7,0	15,2	148,3

Źródło: Dane AWRSP

W 1993 r. zadłużenie przedsiębiorstw PGR w stosunku do wartości majątku trwałego ogółem nie było wysokie i w regionach przygranicznych wynosiło 20% (23% w regionie zachodnim i 16,5 w regionie wschodnim). Większość majątku trwałego stanowiły budynki i budowle dostosowane do wielkotowarowej i wielkoprzestrzennej produkcji, a tym samym nie znajdujące nabywców i dzierżawców. Natomiast zadłużenie przedsiębiorstw PGR regionów przygranicznych w stosunku do majątku obrotowego wynosiło aż 123,6%, przy czym znacznie wyższe było w regionie zachodnim (137,5%), ale największe względne zadłużenie występowało w województwach: białostockim (225,4%), chełmskim (200%), elbląskim (196,8%), zaś najniższe w województwach: przemyskim (55,7%), olsztyńskim (58%) oraz białkopodlaskim i zamojskim.

5. Mieszkania pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych w regionach przygranicznych Polski

Przedsiębiorstwa PGR obok produkcji rolnej pełniły również funkcje socjalno-bytowe w stosunku do pracowników, z których najważniejsza była gospodarka mieszkaniowa. Pracownicy otrzymywali obok wynagrodzenia w formie pieniężnej i licznych deputatów również bezpłatne mieszkania. Niekwestionowanym osiągnięciem PGR była poprawa warunków zamieszkania załóg pracowniczych.

Przekształceniom własnościowym w rolnictwie towarzyszy również oddzielenie funkcji gospodarczych od socjalnych. Ustawa z dnia 19.10.1991 r. zakłada możliwość sprzedaży mieszkań pracownikom na warunkach preferencyjnych, wprowadzających jednak zasadę pełnej odpłatności za ich eksploatację.

Według stanu na koniec lipca 1993 r. Agencja posiadała 218 846 mieszkań, z czego w byłych PGR województw przygranicznych znajdowało się 69 486 przejętych mieszkań (28,6% zasobów krajowych), z czego 35 367 w regionie zachodnim i 34 111 w regionie wschodnim (tab. 8).

**Mieszkania przejęte i sprzedane przez Agencję
w regionach przygranicznych Polski (stan w dniu 31 lipca 1993 r.)**

Wyszczególnienie	Mieszkania przejęte przez Agencję	Mieszkania sprzedane		w tym sprzedane przed prze- jęciem przez Agencję
		liczba	%	
Polska (PGR)	242 714	23 832	9,8	-
Regiony przygraniczne	69 486	13 681	19,7	3 411
Region zachodni	35 367	7 976	22,6	2 252
woj. szczecińskie	18 484	5 093	27,5	902
gorzowskie	7 940	1 282	16,1	516
zielonogórskie	7 598	1 253	16,5	636
jeleniogórskie	1 345	348	25,9	198
Region wschodni	34 119	5 705	16,7	1 159
woj. elbląskie	7 357	1 321	17,9	-
olsztyńskie	15 174	1 584	10,4	500
suwalskie	4 175	1 621	38,8	560
białostockie	811	139	17,1	-
białskopodlaskie	1 435	390	27,2	30
chełmskie	1 321	385	29,1	69
zamojskie	2 531	200	7,9	-
przemyskie	1 001	-	-	-
krośnieńskie	314	65	6,5	-

Źródło: Dane AWRSP

Najwięcej mieszkań występowało w woj. szczecińskim (18 484), olsztyńskim (15 174), gorzowskim, zielonogórskim i elbląskim (po przeszło 7 tys.) i suwalskim (4175). Według danych AWRSP - 42% mieszkań PGR zajmowali pracownicy przedsiębiorstw, 34,9% renciści i emeryci, 19,8% osoby nie związane z przedsiębiorstwami, a 3,3% stanowiły pustostany. Miesięczny koszt utrzymania 1 m² mieszkań wynosił w 1992 r. od 400 do 800 tys. zł, natomiast cena rynkowa 1m² kształtowała się w zależności od standardu i położenia na poziomie od 0,2 do 3 mln zł. Średnia cena mieszkań w lipcu 1993 r., według wyceny, wynosiła 49,4 mln zł, natomiast ceny uzyskane ze sprzedaży były znacznie niższe, średnio 20,6 mln zł.

W województwach przygranicznych do końca lipca 1993 r. AWRSP sprzedała 13 681 mieszkań (19,7% przejętych), z tego w regionie zachodnim - 7976 (22,6%), a najwięcej w szczecińskim - 5093. W regionie wschodnim sprzedano 5705 mieszkań (16,7%), najwięcej w elbląskim i suwalskim.

Pomimo relatywnie korzystnych warunków sprzedaży mieszkań (spłaty na raty, ulgi preferujące staż pracy itp.) zainteresowanie zakupem było umiarkowane. Spowodowane to było brakiem środków finansowych wśróduboższych pracowników, zwłaszcza, że prawie 35% mieszkań zajmowali emeryci i renciści.

Trudnym problemem jest utrzymanie funkcjonowania zasobów mieszkaniowych. Próbami rozwiązań jest dążenie do tworzenia spółdzielni mieszkaniowych, bądź przejęcie administrowania przez dzierżawcę. Tworzenie spółdzielni mieszkaniowych napotyka jednak opory ze strony użytkowników, a główną przyczyną jest brak środków na samofinansowanie się spółdzielni, zwłaszcza na ogrzewanie, zaopatrzenie w wodę, oczyszczanie ścieków itp. Dotychczas w całym kraju zorganizowano 125 spółdzielni (w tym najwięcej - 31 w oddziale poznańskim Agencji).

Inne formy przekształceń własnościowych gospodarki mieszkaniowej (nieodpłatne przekazanie gminom, przekazanie byłym właścicielom) występowały dotychczas marginalnie (36 mieszkań w całej Polsce).

6. Zakłady przemysłowe Państwowych Gospodarstw Rolnych w regionach przygranicznych Polski

W wielu PGR zlokalizowane są zakłady przemysłowe organizacyjnie należące do przedsiębiorstw i w znacznym stopniu powiązane z produkcją rolną. Są to najczęściej zakłady przemysłu rolno-spożywczego (gorzelnie, browary, ubojnie, masarnie, mleczarnie, przetwórnictwo warzyw, kaszarnie, młyny, piekarnie) oraz inne zakłady produkcyjne (mieszalnice pasz, suszarnie, płatkarnie, sortownie ziemniaków, tartaki).

Osiągana rentowność zakładów była wyższa niż z produkcji rolnej i w ich działalności upatruje się szansę na poprawę wyników finansowych.

Według danych AWRSP w lipcu 1993 r. we władaniu wszystkich przedsiębiorstw PGR było 1293 zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego oraz 551 innych zakładów produkcyjnych. Ich struktura nie była korzystna. Dominowały zakłady, które w ostatnim okresie przeżywały wyraźny regres - gorzelnie i mieszalnie pasz. Niewiele natomiast było przetwórci owoców i warzyw oraz krochmalni.

W województwach obu obszarów przygranicznych w końcu lipca 1993 r. istniało 151 zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego (81 w woj. pogranicza zachodniego i 71 w woj. wschodniego). Najwięcej zakładów występowało w województwach: szczecińskim (35), gorzowskim (24), zielonogórskim (21), olsztyńskim (20), suwalskim (15). W strukturze zakładów przeważały gorzelnie (106 zakładów) i masarnie (34 zakłady). Na obszarach przygranicznych więcej było "innych" zakładów produkcyjnych - 319 (w woj. zachodnich - 127, a we wschodnich - 192) a najwięcej występowało w województwach: olsztyńskim (73), szczecińskim (68), gorzowskim, zielonogórskim, suwalskim i elbląskim, najmniej w południowych województwach obu obszarów przygranicznych. W większości były to suszarnie (169) oraz mieszalnie pasz (143).

Zakończenie

Istnieją słabe przesłanki, że w roku 1993 skończy się prawie 45 letni okres istnienia PGR (jako gospodarstw państwowych), a te, które do tego czasu nie zostaną sprywatyzowane stanowiąc będą własność Skarbu Państwa (Agencji) i czekać na nowe rozwiązania organizacyjne.

Rozdysponowanie mienia Zasobu Skarbu Państwa w całym kraju, a więc również w regionach przygranicznych winno być i zróżnicowane regionalnie i zależne od:

- wielkości zasobów w stosunku do ogólnej powierzchni użytków rolnych,
- zróżnicowań regionalnych popytu na ziemię,
- możliwości poprawy efektywności gospodarowania,
- właściwego zagospodarowania gruntów i infrastruktury byłych PGR unikającego nadmiernej parcelacji.

Wśród wielu sposobów zagospodarowania mienia Skarbu Państwa w regionach przygranicznych najważniejsze wydają się następujące formy:

1. Dzierżawa gospodarstw rolnych, zwłaszcza po zmianie dotychczasowych, niekorzystnych warunków - wysokiego czynszu i obowiązku wykupu trwałego majątku ruchomego i obrotowego. Warunki te dotychczas ograniczały dzierżawę gospodarstw zarówno przez osoby indywidualne jak i spółki pracownicze. Tworzenie warunków do powstania spółek pracowniczych jest szansą dla pracowników byłych PGR - wykazujących inicjatywę i przedsiębiorczość. Forma ta rozwijać się winna w obu regionach przygranicznych.

2. Przekształcenia gospodarstw w jednoosobowe Spółki Skarbu Państwa (Agencji). Ta forma prywatyzacji stosowana dotychczas głównie do gospodarstw hodowlanych, wydaje się szczególnie korzystna dla zachodniego i północnej części wschodniego regionu przygranicznego. Zapobiegłaby ona parcelacji gospodarstw i dalszej dewastacji majątku społecznego. Najtrafniej znaczenie takich spółek określił poseł Józef Bogusz: "Walczyliśmy w Sejmie o przywrócenie orłowi korony, ale zapomnieliśmy, że orzeł przed wojną miał dobra koronne"².

3. Sprzedaż gruntów, która jest formą najkorzystniejszą dla samofinansującej się AWRSP, lecz w najbliższych latach nie mająca dużych perspektyw, szczególnie na terenach o dużej koncentracji PGR-ów i zubożałych, starzejących się wsiach, a więc w regionie zachodnim i północnej części wschodniego. Większą szansę ta forma zmiany stosunków własnościowych będzie miała zapewne w południowych województwach regionu wschodniego.

4. Nietrwałą - przejściową - formą rozdysponowania majątku Skarbu Państwa będzie znane z okresu międzywojennego jego administrowanie. Forma ta stosowana będzie po wyczerpaniu innych możliwości rozdysponowania mienia, oraz w przypadkach, w których stan prawny nieruchomości uniemożliwia właściwą prywatyzację.

Administrowanie będzie dla wielu gospodarstw szansą na poprawę i osiągnięcie rentowności, pod warunkiem, że sprawny menedżer

² Józef Bogusz - głos w dyskusji, Agroproglog 5, 1993 r.

zrealizuje trafny program restrukturyzacji³. Ta forma zagospodarowania ziemi Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa mimo niewątpliwych wad (brak osobowości prawnej, silne uzależnienie od decydenta, ograniczenie samodzielności decyzyjnej) stosowana może być przejściowo w obu regionach przygranicznych.

5. Grunty najgorszych klas bonitacyjnych mogą być przekazane nieodpłatnie Lasom Państwowym pod zalesienie (zwłaszcza w woj. zielonogórskim i chełmskim). Należy jednak zaznaczyć, że koszty zalesienia są bardzo wysokie i w obecnej sytuacji gospodarczej kraju wariant ten wydaje się mało realny.

6. Odłogowanie - jest to zjawisko najbardziej niekorzystne - nawet na słabych glebach - gdyż doprowadzić może do wyludnienia pewnych części kraju, a w przypadku regionów przygranicznych byłoby to szczególnie niepożądane z przyczyn geopolitycznych.

---

³ Teresa Olko-Bagińska - Administrowanie mieniem Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, *Agroprolog* 2, 1993 r.

Bożena Gałczyńska

POZIOM WYKSZTAŁCENIA LUDNOŚCI ROLNICZEJ NA ZACHODNICH I WSCHODNICH OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Proces przechodzenia rolnictwa polskiego do gospodarki rynkowej stawia przed rolnikami wymóg przekształcenia i modernizacji swoich gospodarstw. Zmiany te są niezbędne, aby towary produkowane przez polskich rolników mogłyby być konkurencyjne tak na rynku wewnętrznym jak i na rynkach zachodnich. W nowych warunkach ekonomicznych liczyć się będzie wśród rolników coraz bardziej profesjonalizm i znajomość gospodarki rynkowej.

Szczególną rolę w integracji europejskiej będą odgrywały obszary przygraniczne. Na nich najszybciej będą zachodzić wspomniane przeobrażenia. Do niedawna jeszcze granice pomiędzy krajami sąsiadującymi z Polską stanowiły bariery utrudniające współpracę. Obecnie tworzy się euroregiony, otwiera nowe przejścia graniczne, rozwija współpracę między obszarami przygranicznymi, powstają też przedsiębiorstwa z udziałem obcego kapitału.

Obszary przygraniczne, to w przeważającej części obszary wiejskie, na których rolnictwo odgrywa znaczącą rolę. W jakim stopniu dokonywane są zmiany obejmą wieś i jej mieszkańców zależy w dużej mierze także od nich samych.

Reguły gry rynkowej spowodują, że część rolników nie będzie mogła sprostać konkurencji i wycofa się całkowicie z rolnictwa rozpoczynając inną, pozarolniczą działalność w miejscu swego zamieszkania, część pozostanie w rolnictwie, podejmując jednak też inną działalność, ale traktując ją jako dodatkowe, uzupełniające źródło dochodu.

Zasób wiedzy tak ogólnej jak i fachowej rolników niejednokrotnie będzie w istotny sposób decydował o ich dalszej działalności i możliwościach przystosowania się do nowych warunków.

Badania ekonomistów (Wyderko 1980, Trzciniński 1981, 1991, Kłodziński 1993 i inni) a także geografów (Gałczyńska, Kulikowski 1985, Gałczyńska 1988, 1993) potwierdziły istotną rolę tej cechy oraz pozytywną korelację pomiędzy poziomem wykształcenia a efektami produkcyjnymi w rolnictwie. Rolnicy lepiej wykształceni osiągają lepsze wyniki produkcyjne, sprawniej też prowadzą swoje gospodarstwa, gotowi są też podjąć, zwłaszcza ci młodszy, ryzyko zmian.

Celem opracowania jest charakterystyka przestrzenna poziomu wykształcenia rolników indywidualnych na obszarach pogranicza zachodniego i wschodniego Polski, jednej z istotnych cech, która ma wpływ na poziom rolnictwa i zmiany w jego otoczeniu. Opracowanie oparto na materiałach statystycznych Narodowego Spisu Powszechnego 1988 dotyczących poziomu wykształcenia z podziałem na wykształcenie wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe, podstawowe i niepełne podstawowe oraz wykształcenie profesjonalne (rolnicze) rolników indywidualnych w Polsce w skali gmin i województw.

Szczegółowej analizie poddano rolników pracujących głównie w swoich gospodarstwach rolnych.

Obszary pogranicza zachodniego i wschodniego są bardzo zróżnicowane tak pod względem warunków przyrodniczych jak i społeczno-ekonomicznych. Inna jest ich przeszłość historyczna, tradycje kulturowe ludności tam zamieszkałej, inne też są sposoby gospodarowania.

Ludność zachodniego pogranicza to w przeważającej większości ludność napływowa z byłych terenów polskich na wschodzie i z obszarów całej Polski, charakteryzujących się różnym poziomem rozwoju, w tym także z obszarów o najlepszych tradycjach gospodarowania, takich jak Wielkopolska.

Obszary pogranicza wschodniego zamieszkiwane są przez ludność autochtoniczną, bardziej zachowawczą i tradycyjną.

Długi okres powojenny sprzyjał zacieraniu się tych odrębności. Nowe pokolenia rolników to już dość dobrze wykształceni ludzie o różnych umiejętnościach. Nie na całym jednak obszarze Polski odrębności te zanikły zupełnie, pozostały jeszcze obszary, na których rolnicy prowadzą

swoje gospodarstwa w sposób tradycyjny. Przykładem mogą tu być obszary z przewagą ludności białoruskiej w południowej i południowo-wschodniej części woj. białostockiego (Kazanecki 1993).

Stale doskonalony system upowszechniania oświaty spowodował znaczący postęp w wykształceniu ludności rolniczej. Postęp ten osiągnięto zarówno poprzez dopływ do rolnictwa młodzieży lepiej wykształconej jak i poprzez przechodzenie na emeryturę bądź rentę oraz wycofanie się z aktywnej działalności produkcyjnej ludzi starszych, często słabiej wykształconych.

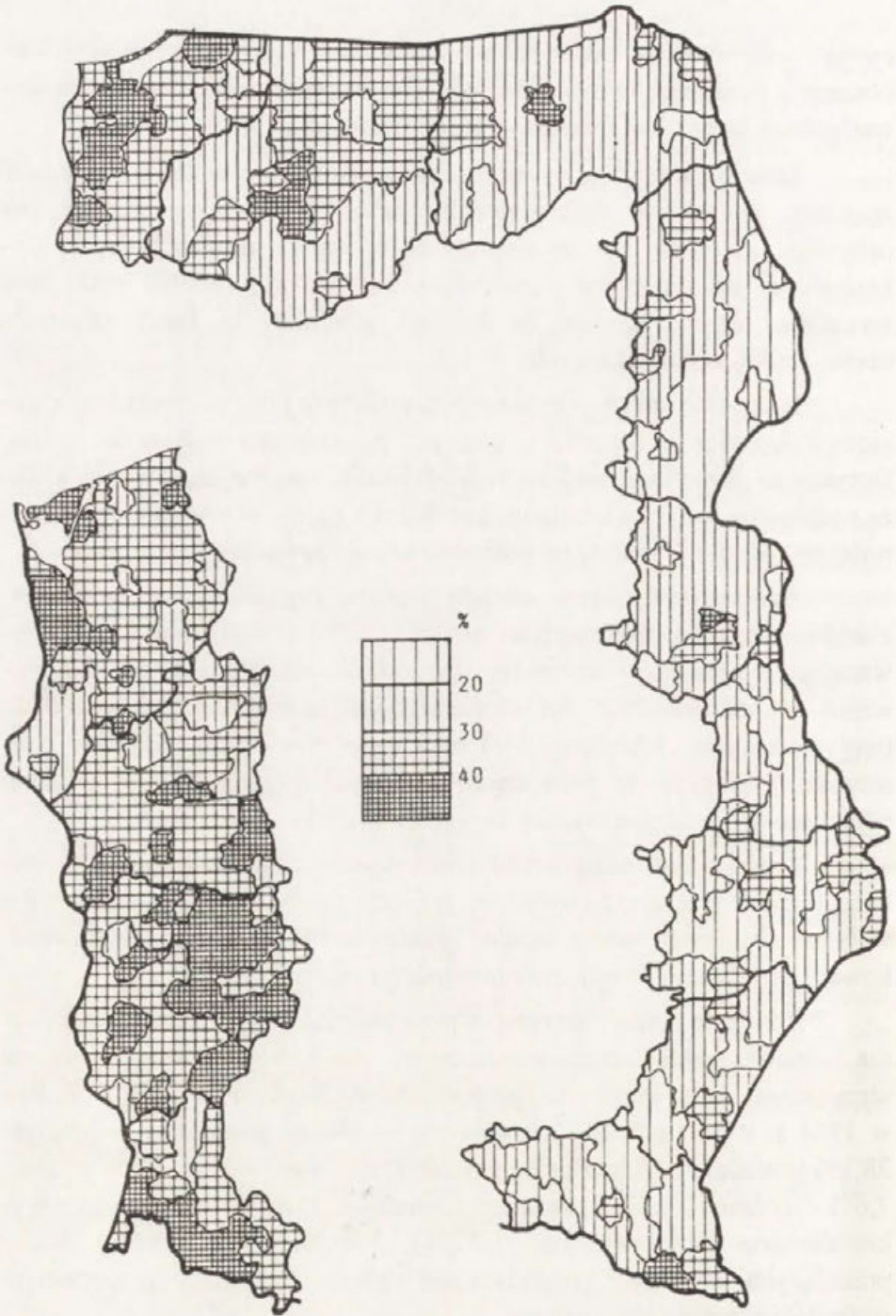
Na obszarach przygranicznych, podobnie jak i w całym kraju, poziom wykształcenia ludności w miastach jest znacznie wyższy niż na wsi. Dotyczy to głównie ludności z wykształceniem wyższym, średnim a także podstawowym. Nie ma natomiast dużych różnic w wykształceniu ludności miejskiej i wiejskiej na poziomie szkoły zawodowej.

Analiza przestrzenna udziału ludności czynnej zawodowo na wsi z wykształceniem ponadpodstawowym w 1988 r. wykazała, iż na przeważającym obszarze wschodniego pogranicza udział tej grupy ludności wahał się od 30-40%¹. Na obszarach południowo-wschodniej Polski (woj. przemyskie i krośnieńskie) oraz na północy (woj. elbląskie i olsztyńskie) a także na północnych obszarach pogranicza zachodniego udział ten był znacznie wyższy i wynosił 40-50%.

Najwyższym udziałem ludności czynnej zawodowo na wsi z wykształceniem ponadpodstawowym przekraczającym 50% charakteryzowały się obszary położone wzdłuż granicy zachodniej w jej części środkowej i południowej (woj. zielonogórskie i jeleniogórskie).

Znacznie mniej korzystnie przedstawiał się poziom wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie, dla której głównym źródłem utrzymania była praca w gospodarstwie. Średnio na wsi w Polsce w 1988 r. wśród pracujących głównie w swoim gospodarstwie rolnym 28,1% posiadało wykształcenie ponadpodstawowe, w tym: 0,5% wyższe, 7,6% - średnie i 20,0% zasadnicze zawodowe. Dominowali rolnicy z wykształceniem podstawowym (60,2%). Niecałe 12% ogólnej liczby pracujących w swoim gospodarstwie rolnym to rolnicy z niepełnym wykształceniem podstawowym.

¹ Średnia krajowa udziału mieszkańców wsi z wykształceniem ponadpodstawowym wynosiła w 1988 r. 39,2% a dla miast - 64,6%

Ryc. 1. Pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym z wykształceniem ponadpodstwowym - 1988 r.

Odmienne kształtowała się struktura poziomu wykształcenia ludności pracującej dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym. W tej grupie, zwłaszcza wśród utrzymujących się z pracy poza gospodarstwem znacznie więcej było osób z wykształceniem wyższym (2,9%), średnim (20,6%) i zasadniczym zawodowym (37,5%). Mniej niż w poprzedniej grupie było rolników z wykształceniem podstawowym (37,0%) i bardzo niewiele z niepełnym podstawowym (2,0%).

Najmniej korzystną strukturą wykształcenia charakteryzowała się grupa osób pracujących dodatkowo w rolnictwie a utrzymująca się głównie ze źródeł niezarobkowych (renta, emerytura). Przeważały tu zdecydowanie osoby z wykształceniem podstawowym (61,4%) i niepełnym podstawowym (25,7%) (Gałczyńska 1993b).

Poziom wykształcenia rolników indywidualnych na obszarach przygranicznych podobnie jak i w całym kraju jest silnie zróżnicowany przestrzennie i w dalszej części pracy zostanie omówiony według różnych rodzajów wykształcenia.

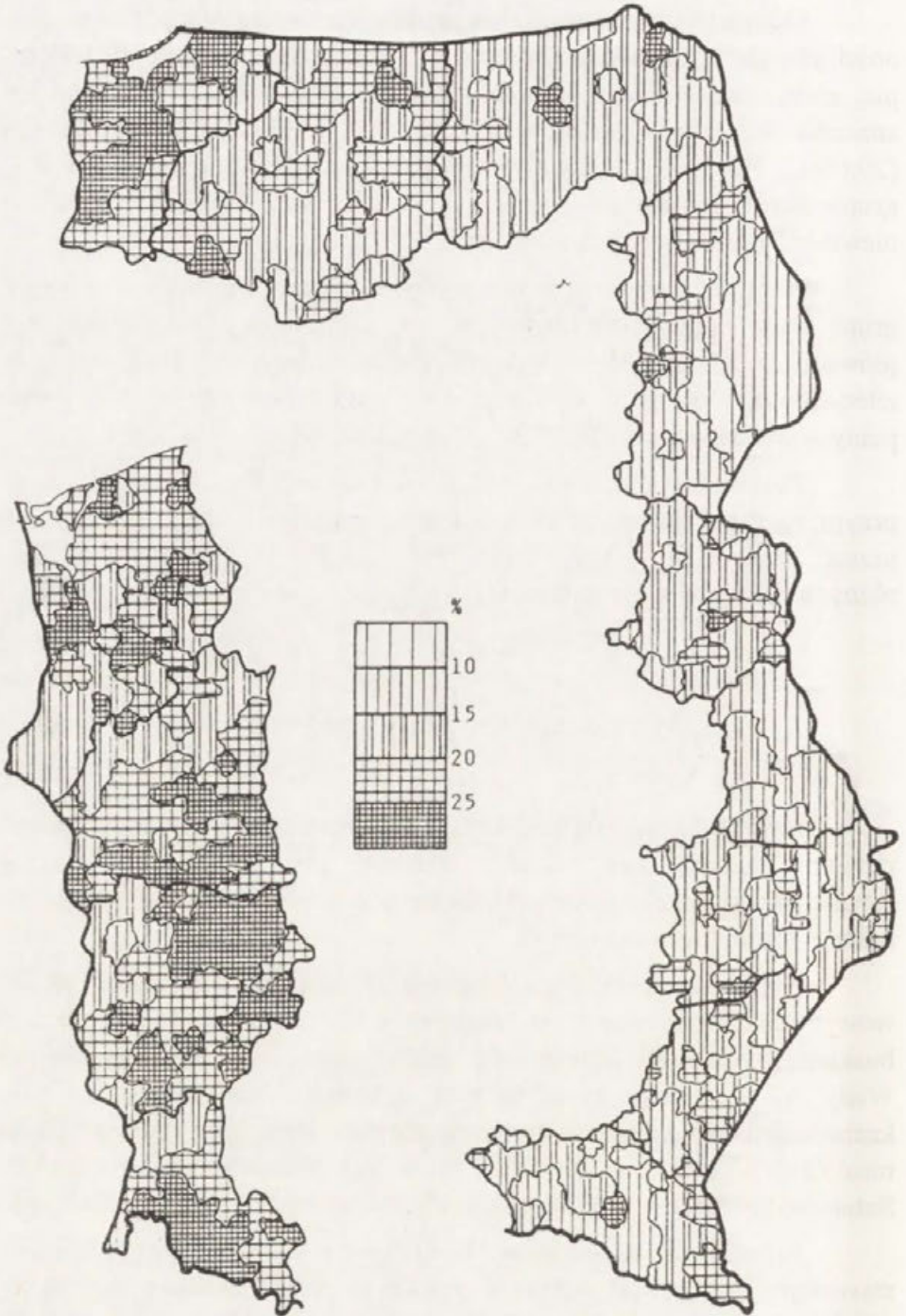
1. Wykształcenie ponadpodstawowe

Najczęściej w celu przedstawienia zróżnicowania przestrzennego poziomu wykształcenia ludności stosowany jest wskaźnik obejmujący łącznie wykształcenie ponadpodstawowe, w tym wykształcenie wyższe, średnie i zasadnicze zawodowe.

Najwyższym udziałem rolników z wykształceniem ponadpodstawowym charakteryzowały się obszary wschodniej części Pojezierza Lubuskiego (wschodnia część woj. zielonogórskiego) i doliny Dolnej Wisły. W większości gmin na tych terenach udział rolników z wykształceniem ponadpodstawowym przekraczał 40%, a w gminach Babinost (55,3%) oraz Szczaniec (53,9%) w woj. zielonogórskim i w gminie Sztutowo (50,2%) w woj. elbląskim osiągał najwyższe wartości (ryc. 1).

Wysoki udział rolników (30-40%) z wykształceniem ponadpodstawowym występował w 1988 r. prawie na całym obszarze wzdłuż zachodniej granicy, a także na północy kraju na terenie Dolnej Wisły (woj. elbląskie) oraz północnej i centralnej części woj. olsztyńskiego.

Ryc. 2. Pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym z wykształceniem zasadniczym zawodowym - 1988 r.
<http://rcin.org.pl>

Na większości obszarów pogranicza wschodniego, a także na Pojezierzu Myśliborskim w zachodniej części kraju - wykształcenie ponadpodstawowe posiadało jedynie 20-30% rolników.

Najniższy udział rolników z wykształceniem ponadpodstawowym występował w 1988 r. na obszarach Wysoczyzny Białostockiej i Bieleckiej, w północnej części woj. chełmskiego, środkowo-zachodniej zamojskiego w okolicach Biłgoraja, a także na Pogórzu Karpackim. Na terenach tych udział rolników z wykształceniem ponadpodstawowym nie przekraczał 20%, a w niektórych gminach w woj. białostockim i przemyskim był nawet niższy niż 15%. Najniższy udział rolników z wykształceniem ponadpodstawowym występował w gminach Czeremcha (10,0%) i Kleszczele (10,5%) w woj. białostockim oraz w gminie Dynów (10,6%) w woj. przemyskim.

Na udział ludności rolniczej z wykształceniem ponadpodstawowym zarówno na zachodnich jak i na wschodnich obszarach przygranicznych mieli wpływ przede wszystkim pracujący w rolnictwie z wykształceniem zasadniczym zawodowym, w mniejszym natomiast stopniu z wykształceniem średnim.

2. Wykształcenie zasadnicze zawodowe

Na zachodnich obszarach przygranicznych oraz w dolinie Dolnej Wisły rolnicy z wykształceniem zasadniczym zawodowym stanowili 20-25%, a niekiedy i ponad 25% (ryc. 2). Na tych obszarach wskaźnik ten osiągnął najwyższe wartości w gminach: Babimost (35,7%), Szczaniec (33,7%) w woj. zielonogórskim, w gminach Brojce (34,2%), Międzyzdroje (33,3%), Lipiany (30,3%) w woj. szczecińskim oraz w gminach Stary Targ (33,3%), Sztum (31,4%) i Braniewo (31,2%) w woj. elbląskim.

Na większości obszarów wschodniego pogranicza rolnicy z wykształceniem zasadniczym zawodowym stanowili 15-20%, chociaż w licznych gminach wskaźnik ten był znacznie niższy. Były to zwłaszcza tereny w południowo-wschodniej części woj. białostockiego a także w woj. zamojskim i krośnieńskim, gdzie rolnicy z wykształceniem zasadniczym zawodowym nie stanowili nawet 15% a niejednokrotnie i 10%

ogółu pracujących w rolnictwie. Obszary te charakteryzowały się równocześnie najniższym udziałem rolników z wykształceniem ponadpodstawowym.

3. Wykształcenie średnie

Podobnie jak w przypadku wykształcenia zasadniczego zawodowego tak i wykształcenie średnie posiada znacznie więcej rolników na obszarach pogranicza zachodniego oraz doliny Dolnej Wisły niż na terenach położonych wzdłuż granicy wschodniej.

Zdecydowanie najwięcej rolników z ukończoną szkołą średnią znajduje się w woj. zielonogórskim, gdzie w ponad 1/3 gmin (18) - rolnicy z wykształceniem średnim stanowili ponad 15% a w pozostałych (z wyjątkiem 8) ich udział przekraczał 10% (średnia krajowa dla 1988 r. wynosiła 7,6%).

Również na pozostałych obszarach pogranicza zachodniego w większości gmin udział rolników z wykształceniem średnim wynosił ponad 10%.

Natomiast na terenach położonych przy granicy wschodniej udział rolników ze średnim wykształceniem nie przekraczał 10% a w niektórych gminach, zwłaszcza w środkowej i południowej części kształtował się nawet poniżej 5%.

4. Wykształcenie wyższe

Rolnicy z wykształceniem wyższym stanowią niewielki udział ludności zamieszkującej tereny przygraniczne. Na obszarach zachodniego pogranicza udział ten był wyższy i wahał się od 0,9%-1,2% podczas, gdy na terenach wschodniego pogranicza wynosił on 0,3%-0,4%. W nielicznych gminach na terenach przygranicznych zachodnich i wschodnich, udział tej grupy jest znacznie wyższy, na przykład w woj. olsztyńskim w sąsiedztwie Olsztyna w gminach Gietrzwałd (7,7%), Sta-

wiguda (7,4%) Jonkowo (4,3%) czy Purda (3,5%), w szczecińskim w okolicach Szczecina - w gminach Police (5,3%), Dobra Szczecińska (4,6%) a także w woj. krośnieńskim w gminach Cisna (7,5%)² i Lutowska (4,5%)².

Jest to pewna prawidłowość, że największa koncentracja ludności rolniczej z wykształceniem wyższym i średnim ma miejsce na obszarach w otoczeniu wielkich ośrodków miejskich będących siedzibą różnego typu szkół, także rolniczych. Na terenach podmiejskich często też rozwija się wyspecjalizowana produkcja ogrodnicza wymagająca od rolników wyższych kwalifikacji zawodowych.

5. Wykształcenie profesjonalne - rolnicze

Wykształcenie rolnicze posiada średnio w kraju zaledwie 12% ogółu pracujących głównie w swoim gospodarstwie rolnym.

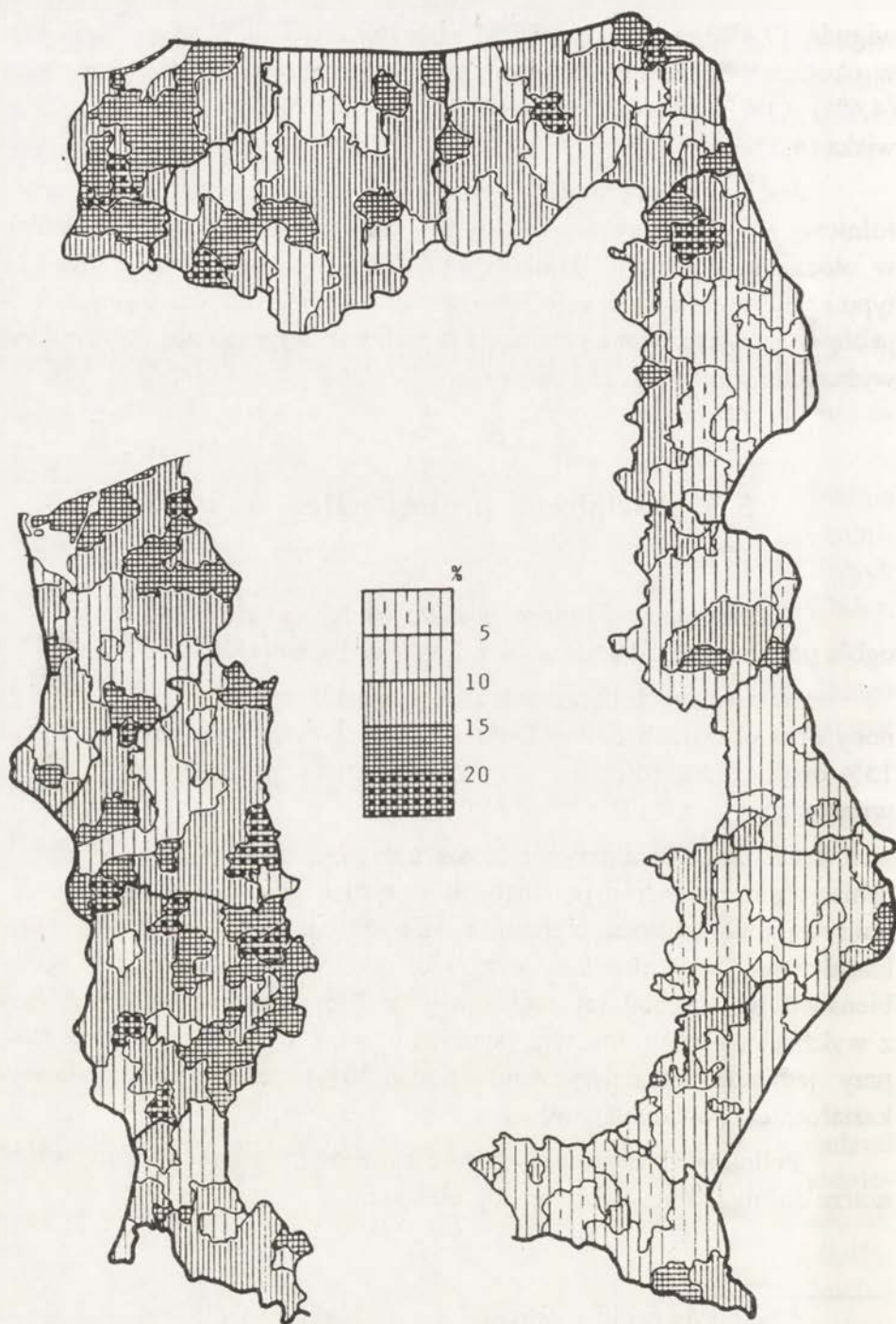
Na znacznych obszarach zachodniej części kraju a także na północy oraz obszarach doliny Dolnej Wisły charakterystyczny jest ponad 15%-owy udział rolników z wykształceniem profesjonalnym, przewyższający nieco średnią krajową (ryc. 3).

Obszary charakteryzujące się najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego wśród pracujących w swoich gospodarstwach rolnych, pokrywają się często z terenami o najwyższym udziale rolników z wykształceniem ponadpodstawowym. Szczególnie widoczne jest to podobieństwo we wschodniej części woj. zielonogórskiego, gdzie rolnicy z wykształceniem rolniczym stanowili ponad 15% a niekiedy i 20%, przy jednocześnie najwyższym (ponad 40%) udziale rolników z wykształceniem ponadpodstawowym.

Podobna zbieżność występuje również na północy kraju, w obszarze doliny Dolnej Wisły w woj. elbląskim.

² W porównaniu z pozostałymi gminami w województwie, są to gminy o bardzo niewielkiej liczbie pracujących głównie w rolnictwie rzędu 100-150 osób.

Ryc. 3. Pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym z wykształceniem rolniczym - 1988 r.

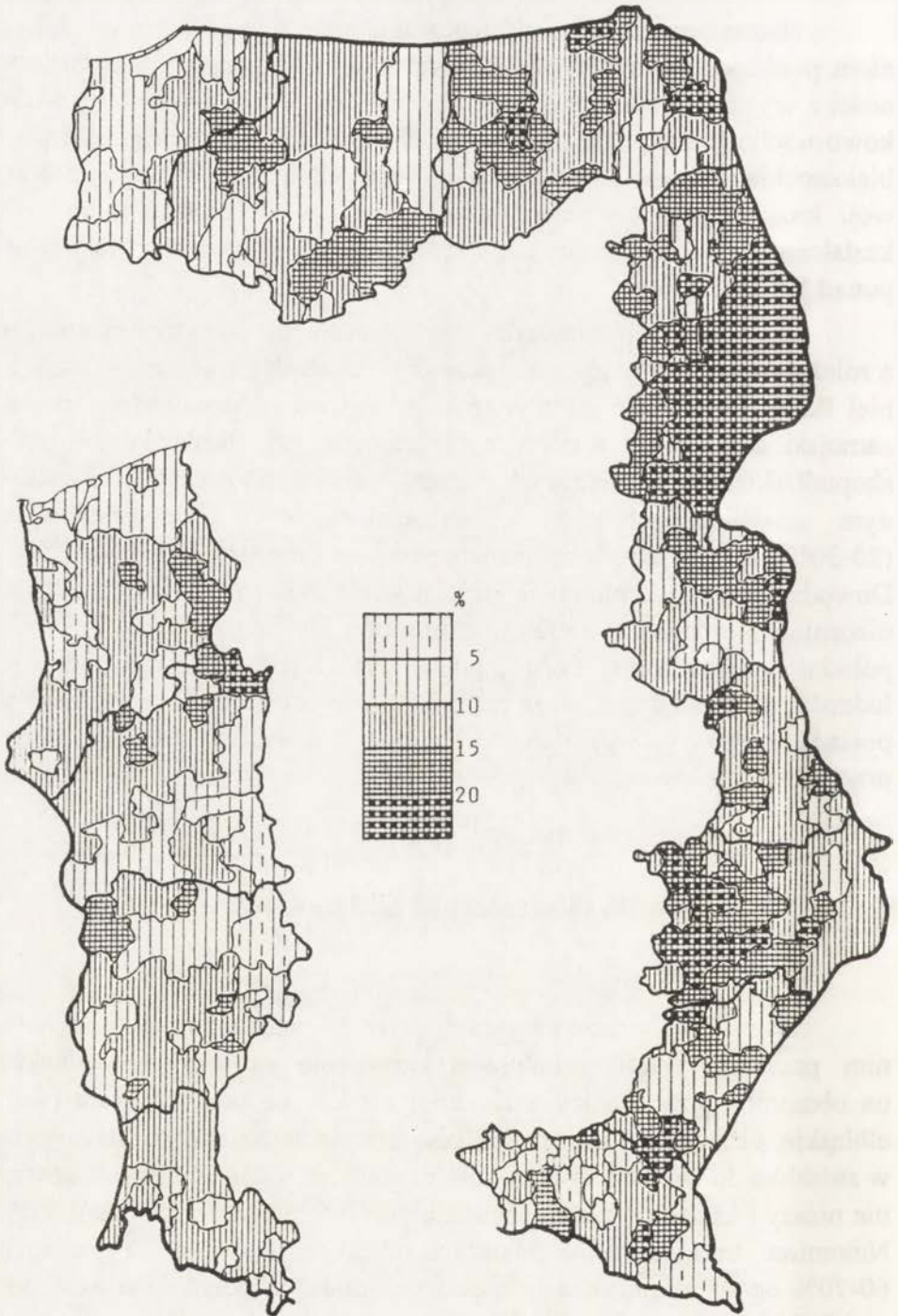
Natomiast obszary o najniższym udziale rolników z wykształceniem ponadpodstawowym charakteryzują się najniższym udziałem ludności z wykształceniem rolniczym. Przykładem mogą być obszary środkowo-wschodniego pogranicza Polski obejmujące południową część woj. białostockiego, zachodnią zamojskiego, woj. chełmskie oraz pogranicze woj. krośnieńskiego i przemyskiego, gdzie w większości gmin wykształcenie rolnicze posiada nie więcej niż 10% a jedynie sporadycznie ponad 10% rolników.

Brak korelacji pomiędzy wykształceniem ponadpodstawowym a rolniczym widoczny jest na znacznych obszarach południowo-wschodniej Polski (większość gmin w woj. krośnieńskim i wschodniej części zamojskiego), a także w północnych gminach woj. olsztyńskiego i białskopodlaskiego. Na niektórych obszarach charakteryzujących się znacznym udziałem rolników z wykształceniem ponadpodstawowym (20-30%), rolnicy z wykształceniem rolniczym nie stanowią nawet 10%. Dowodzi to, iż w rolnictwie pracuje wiele osób posiadających nie koniecznie zawodowe wykształcenie rolnicze. Na przykład na obszarach południowo-wschodniej Polski, gdzie wysoki jest udział gospodarstw ludności dwuzawodowej, duża część osób prowadzących te gospodarstwa posiada innego typu wykształcenie zawodowe umożliwiające im podjęcie pracy poza rolnictwem.

6. Wykształcenie podstawowe

Na całym obszarze przygranicznym, tak zachodnim jak i wschodnim przeważa wśród rolników wykształcenie podstawowe. Jednakże na obszarach przy granicy zachodniej a także na północy kraju (woj. elbląskie, olsztyńskie) udział rolników z wykształceniem podstawowym w stosunku do większości obszarów pogranicza wschodniego jest znacznie niższy i kształtuje się na poziomie 50-60%, niekiedy i poniżej 50%. Natomiast na obszarach wschodnich udział ten wahał się w granicach 60-70% ogółu rolników, a w niektórych gminach południowo-wschodniej Polski przekraczał nawet 70%.

Dla znacznej liczby gmin obszarów pogranicza zachodniego (z wyjątkiem woj. jeleniogórskiego) niższemu udziałowi rolników z wy-

Ryc. 4. Pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym z wykształceniem niepełnym podstawowym - 1988 r.

kształceniem podstawowym towarzyszył wyższy udział rolników z wykształceniem zasadniczym zawodowym, najniższy był też odsetek rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym.

Z kolei dla większości gmin obszarów wschodniego pogranicza charakterystyczny był wysoki udział (60-70%) rolników z wykształceniem podstawowym oraz wysoki >15% odsetek rolników z wykształceniem niepełnym podstawowym.

7. Wykształcenie niepełne podstawowe

Efektom wspomnianego wcześniej procesu kształcenia młodzieży tak w zakresie wiedzy ogólnej jak i fachowej nastąpiła znaczna poprawa w wykształceniu rolników. Równocześnie w wyniku postępującego procesu starzenia się ludności wsi, wycofała się z aktywnej działalności produkcyjnej znaczna część rolników słabiej wykształconych.

W rezultacie tych procesów bardzo zmniejszyła się liczba rolników nie posiadających ukończonej szkoły podstawowej.

Jeszcze w 1978 r. udział tej grupy rolników był dość znaczny i stanowił średnio w kraju 31% pracujących głównie w swoim gospodarstwie rolnym, natomiast już w 1988 r. udział ten wynosił 11,7% (Gałczyńska 1993b).

Należy podkreślić, iż mimo wyraźnej poprawy jaka dokonała się w wykształceniu ludności rolniczej, nadal zbyt duża liczba rolników posiada niski poziom wykształcenia.

Nadal na obszarach, gdzie jeszcze w 1978 r. udział rolników bez ukończonej szkoły podstawowej w pełnym wymiarze lat był najwyższy, również w 1988 roku znajdowało się najwięcej rolników bardzo słabo wykształconych. Są to obszary położone w południowo-wschodniej części woj. białostockiego, północnej woj. białkopodlaskiego i w zachodniej części woj. zamojskiego (ryc. 4). Na tych terenach udział rolników z niepełnym podstawowym wykształceniem w porównaniu do 1978 r. znacznie zmalał, ale nadal jest on wysoki (15-20%), a w niektórych gminach przekracza nawet 20%. Szczególnie niekorzystna pod tym względem sytuacja utrzymuje się w południowo-wschodniej części

woj. białostockiego, gdzie w blisko połowie gmin udział rolników bez ukończonej szkoły podstawowej przekroczył 20%, a w 12 gminach nawet 30%. W 1978 roku w tych gminach ta grupa rolników stanowiła 50,0% a nawet i 60,0% ogółu pracujących w swoim gospodarstwie rolnym. Wśród gmin o najwyższym odsetku rolników z nieukończoną szkołą podstawową wymienić należy gminy: Milejczyce (39,5%), Orla (38,8%), Narewka (37,0%), Dubicze Cerkiewne i Kleszczele (34,8%). Większość gmin o najwyższym odsetku rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym, to gminy przylegające do wschodniej granicy państwa lub znajdujące się w jej bliskim sąsiedztwie.

Najniższym udziałem rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym charakteryzowały się wschodnie obszary woj. gorzowskiego i zielonogórskiego. Tak w 1978 jak i w 1988 r. ta grupa rolników była na tych obszarach w mniejszości, a równocześnie gminy te charakteryzowały się na badanych obszarach przygranicznych najniższym udziałem rolników bez pełnego wykształcenia podstawowego np. gminy: Międzychód (1,8%), Miedzichowo (2,2%) w woj. gorzowskim, czy gminy Siedlec (0,8%), Wolsztyn (1,1%) i Babimost (2,2%) w województwie zielonogórskim. Odrębność tych gmin na tle pozostałych, wyjaśnia ich przeszłość. Tereny te, to dawne ziemie woj. poznańskiego, znanego z wysokiego poziomu kultury rolnej i dobrego gospodarowania, które w wyniku nowego podziału administracyjnego znalazły się w granicach innych województw. Dla porównania średni udział rolników bez ukończonej szkoły podstawowej w gminach³ woj. poznańskiego wynosił w 1988 r. 1,4%.

Podobnie niski udział rolników bez ukończonej szkoły podstawowej występował na obszarach pogranicza wschodniego jedynie w gminie Jabłoń (1,7%) w woj. białkopodlaskim.

Badania poziomu wykształcenia rolników indywidualnych w Polsce w 1978 r. (Gałczyńska 1988) wykazały, iż na obszarach Ziemi Odzyskanych obejmujących tereny przy granicy zachodniej a także i na północy kraju, odsetek rolników nie posiadających pełnego wykształcenia podstawowego przekraczał wówczas nawet 30% przy równocześnie znacznym udziale ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym

---

³ bez miast

i średnim, charakteryzującym w większości młode pokolenia. Znaczny udział słabo wykształconych rolników w 1978 r. to rezultat powojennych przemieszczeń ludności z obszarów wschodnich (dawne ZSRR) i centralnych kraju, w większości o niższym poziomie kultury rolnej i wykształcenia.

Ponownie przeprowadzona analiza poziomu wykształcenia na tych obszarach wykazała, iż w 1988 roku nastąpiło tu znaczne zmniejszenie udziału rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym do 10% a nawet niekiedy i do 5%. Jednocześnie bardzo wyraźnie wzrósł udział rolników z wykształceniem zasadniczym zawodowym i średnim a zmniejszył się nieco z wykształceniem podstawowym.

Wśród analizowanych obszarów przygranicznych warto zwrócić uwagę, ze względu na skalę zmian, na obszar woj. elbląskiego. To teren, na którym w 1978 r. pracowało jeszcze w swoim gospodarstwie rolnym prawie 30,0% rolników z niepełnym wykształceniem podstawowym.

W 1988 r. natomiast na 37 gmin aż w 27 nastąpił spadek udziału tej grupy rolników do poziomu 10%. W tych gminach udział rolników z nieukończonym podstawowym wykształceniem wahał się już od 2,7% w gminie Mikołajki Pomorskie i 2,9% w gminie Ostaszewo do 9,2% w gminie Susz.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza wykazała istniejące ciągle jeszcze wyraźne zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia rolników indywidualnych gospodarujących na obszarach przygranicznych. Rolnicy zamieszkujący obszary pogranicza zachodniego, a także tereny na północy kraju charakteryzują się znacznie wyższym poziomem wykształcenia tak ogólnego jak i rolniczego w porównaniu z terenami pogranicza wschodniego. Obszary przy granicy zachodniej charakteryzują się bardziej wyrównanym poziomem wykształcenia rolników, natomiast obszary wschodnie są pod tym względem bardziej zróżnicowane.

Przyczyny ciągle istniejących dysproporcji w poziomie wykształcenia ludności rolniczej między obszarami pogranicza wschodniego

i zachodniego tkwią w uwarunkowaniach historycznych ich rozwoju, oraz mentalności i nawykach ludności zamieszkującej te obszary.

Przygraniczne tereny wschodnie charakteryzują się też znacznie rzadszą siecią szkół rolniczych, o bardziej ograniczonym profilu nauczania.

Wyniki analizy przestrzennej zróżnicowania poziomu wykształcenia rolników indywidualnych w Polsce na obszarach przygranicznych zmuszają do postawienia pytania. W jakim stopniu poziom wykształcenia rolników może mieć wpływ na dalszy rozwój rolnictwa i całych obszarów wiejskich w nowych realiach ekonomicznych? Trudno jest udzielić jednoznacznej odpowiedzi bez szczegółowych badań. Można natomiast z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, iż obszary na których poziom wykształcenia rolników indywidualnych tak ogólny jak i profesjonalny jest wysoki, to obszary z przyszłością i szansą na dalszy rozwój i przekształcenia strukturalne.

W znacznie trudniejszej sytuacji są rolnicy słabiej wykształceni. Duże braki w wykształceniu tak ogólnym, jak i profesjonalnym mogą stać się dla nich barierą w przekształcaniu i modernizacji gospodarstw, zmianie kierunków produkcji a także barierą w podjęciu pracy poza rolnictwem.

Można przypuszczać, iż bez pomocy państwa, tak edukacyjnej, doradczej jak i kredytowej, zmiany na tych terenach nie będą zachodziły zbyt szybko.

Coraz częściej pojawiają się opinie o potrzebie powołania agencji rządowej wspierającej lokalne inicjatywy, które mogą być pomocne w rozwoju rolnictwa na obszarach wiejskich (Kłodziński 1993). W przygotowaniu jest też reforma szkolnictwa zawodowego, której głównym celem jest bardziej wszechstronne przygotowanie młodzieży do podjęcia pracy w rolnictwie i poza rolnictwem w nowych warunkach gospodarki rynkowej, stwarzając w ten sposób szanse wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (Krosny J. 1992; Kłodziński M., Rosner A, 1993).

Literatura

Gałczyńska B., 1988, *Wykształcenie ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Analiza przestrzenna*, Przegląd Geograficzny 60, 3, s. 367-377

Gałczyńska B., 1993a, *Poziom wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym (w ujęciu przestrzennym)*, Projekt badawczy Nr 502819101, IERiGŻ, Warszawa, 15 s.

Gałczyńska B., 1993b, *Zmiany poziomu wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym 1978-1988 (w ujęciu przestrzennym)*. Projekt badawczy Nr 502819101, IERiGŻ, Warszawa, 21 s.

Gałczyńska B., Kulikowski R., 1985, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty produkcyjne*, Przegląd Geograficzny 58, 4, s. 783-794

Kazanecki P., 1993, *Mniejszości narodowe w Polsce i polityka państwa polskiego wobec nich*, 15 s., Przegląd Powszechny (w druku)

Kłodziński M., 1993, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich (w:) Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych. Studium na przykładzie gminy Myślibórz*, Warszawa, s. 13-18

Kłodziński M., Rosner A., 1993, *Kierunki zmian w kształceniu młodzieży i dokształcaniu dorosłych (w:) Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych. Studium na przykładzie gminy Myślibórz*, Warszawa, s. 121-125

Krosny J., 1992, *Propozycje zmian w systemie oświaty rolniczej*, Wieś i Państwo, 2, s. 131-137

Trzciniński J., 1981, *Przygotowanie szkolne czynnych zawodowo w rolnictwie*, Wieś i Rolnictwo 2/31, s. 105-116

Trzciniński J. 1991, *Zmiany w zatrudnieniu, wykształceniu i kwalifikacjach formalnych ludności pracującej w rolnictwie*, Wieś i Rolnictwo 2, s. 97-113

Wyderko A., 1980, *Poziom wykształcenia i kwalifikacje zawodowe rolników*, Zag. Ekonom. Roln. 3, s. 17-37

**Ludność wiejska w wieku 15 lat i więcej
związana z rolnictwem indywidualnym w Polsce wg poziomu
wykształcenia i rodzaju zatrudnienia w gospodarstwie rolnym**

Wyszczególnienie	Wyższe		Średnie		Zasadnicze zawodowe		Podstawowe	Niepełne podstawowe i bez wykształcenia
	razem	w tym rolnicze	razem	w tym rolnicze	razem	w tym rolnicze		
	w % ogółu danej kategorii							
Ogółem	1,2	0,3	11,1	2,5	22,8	4,9	52,3	12,6
w tym: pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym	0,5	0,3	7,6	3,0	20,0	8,6	60,2	11,7
pracujący dodatkowo w gospodarstwie rolnym utrzymujący się głównie: z pracy poza gospodar- stwem rolnym	2,9	0,6	20,6	3,9	37,5	3,6	37,0	2,0
z niezarobkowych źródeł utrzymania	0,8	0,1	4,6	0,7	7,3	1,0	61,4	25,9

Roman Kulikowski

PRODUKTYWNOŚĆ I TOWAROWOŚĆ ROLNICTWA WSCHODNICH I ZACHODNICH OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Obszary przygraniczne Polski obok cechy wspólnej jaką jest położenie w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwowej i wynikających z tego opóźnień w rozwoju, charakteryzują się dużym zróżnicowaniem wewnętrznym. Zróżnicowanie to dotyczy zarówno warunków naturalnych, jak też poziomu rozwoju samego rolnictwa¹.

Niniejsze opracowanie poświęcono analizie przestrzennej produktywności ziemi oraz stopnia i poziomu towarowości rolnictwa indywidualnego na obszarach przygranicznych, w skali gmin².

W pracy wykorzystane zostały publikowane materiały statystyczne GUS dotyczące wielkości produkcji globalnej i towarowej rolnictwa według województw na rok 1990, oraz szacunki autora obejmujące te same kategorie produkcji w rolnictwie indywidualnym, według gmin. Podstawą tego szacunku był poziom produkcji globalnej i towarowej według województw, w 1990 r. oraz założenie, że zróżnicowanie tych cech w gminach, w poszczególnych województwach, jest podobne do tego z 1978 r.³ dla którego to roku dysponowano dokład-

---

¹ Szerzej na ten temat por. Kulikowski R., 1993a, 1993b.

² Problematyce rolnictwa uspołecznionego poświęcono osobne opracowanie w tym zbiorze - por. Zgliński W.

³ Z uwagi na załamanie się produkcji drobiarskiej i w pewnej mierze także kwiatów w gminach wyspecjalizowanych w tych kierunkach produkcji dokonano dodatkowych korekt.

nymi danymi dotyczącymi wielkości i struktury produkcji globalnej i towarowej rolnictwa w skali gmin.

Województwa położone w bezpośrednim sąsiedztwie zachodniej, północnej i wschodniej granicy państwa⁴ (łącznie 13 województw) zamieszkuje 18,3% ludności, a ich udział w krajowej powierzchni użytków rolnych wynosi 28%. Z terenów tych w 1990 r. pochodziło 25% krajowej produkcji globalnej i 26% produkcji towarowej rolnictwa. Ponadto wielkość produkcji poszczególnych surowców rolniczych przypadająca na jednego mieszkańca była z reguły na obszarach wschodniego i zachodniego pogranicza wyższa niż przeciętna krajowa⁵. Wskazuje to na rolniczy charakter przygranicznych obszarów objętych badaniami, choć badania W. Stoli (por. opracowanie tej autorki w niniejszym zbiorze) dotyczące udziału ludności rolniczej i funkcji na obszarach wiejskich wskazują, że charakter rolniczy dotyczy w znacznie większej mierze terenów wschodniego pogranicza, podczas gdy pogranicze zachodnie charakteryzuje się znacznie większym zróżnicowaniem funkcjonalnym.

W 1991 r. wartość krajowej produkcji globalnej rolnictwa szacowano na 112 005,0 mld zł, z czego blisko 16% dostarczały gospodarstwa państwowe, 4% spółdzielnie produkcyjne i 80% rolnictwo indywidualne. Na badanych obszarach przygranicznych udział rolnictwa indywidualnego w produkcji globalnej rolnictwa był w 1991 r. niższy i wynosił 69%.

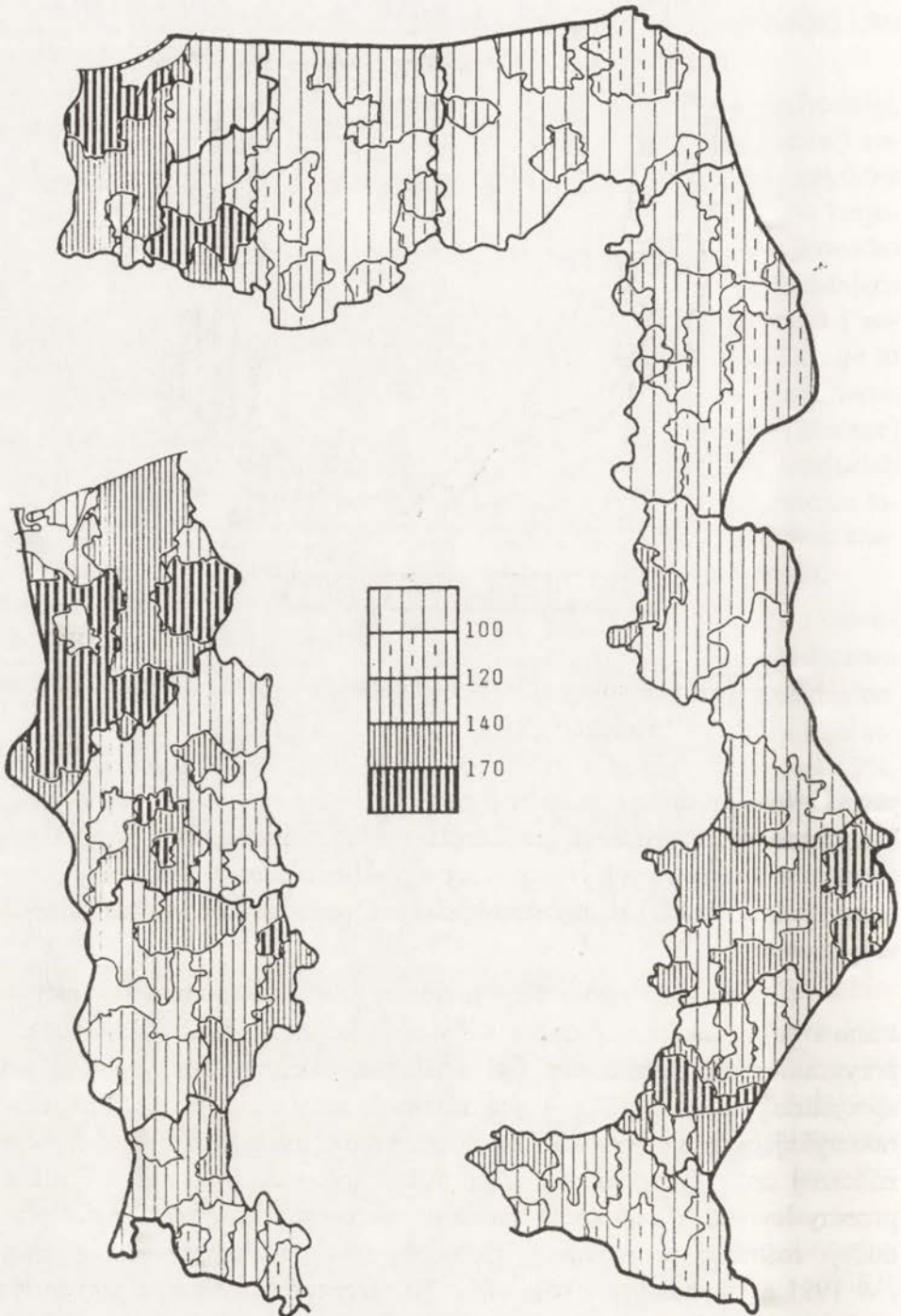
W skali województw, zależnie od udziału sektora państwowego w rolnictwie, udział ten był bardzo zróżnicowany (por. ryc. 1) i wahał się od najniższego wynoszącego 43,4% w woj. szczecińskim i niewiele ponad połowy w woj. gorzowskim, zielonogórskim i olsztyńskim, po bardzo wysoki w niektórych województwach położonych przy granicy wschodniej: białostockim (97,6%), białkopodlaskim (93,3%), chełmskim (95,4%) i zamojskim (91%). Udział rolnictwa uspołecznionego w produkcji globalnej rolnictwa, w badanym obszarze, był znacznie niższy niż wynikałoby to z jego udziału w powierzchni użytkowanej rolniczo. W woj. szczecińskim np. gdzie rolnictwo uspołecznione zajmowało w 1991 r. blisko 65% ogólnej powierzchni użytków rolnych, niewiele

⁴ Dla uproszczenia w dalszej części pracy odnośnie obszarów sąsiadujących z państwami powstałymi po rozpadzie byłego ZSRR będziemy używać termin wschodnie pogranicze.

⁵ Szerzej na ten temat por. Szczęśny R. - opracowanie w tym zbiorze.

Ryc. 2. Wielkość produkcji globalnej rolnictwa w tys. zł (ceny stałe) na 1 ha użytków rolnych. Rolnictwo indywidualne - 1990 r.

Wielkość lub wartość produkcji globalnej rolnictwa, przypadająca na jednostkę powierzchni użytków rolnych określana bywa najczęściej pojęciem produktywności ziemi. Przeciętna dla kraju wartość tego wskaźnika dla rolnictwa ogółem, w 1990 r. wynosiła 136,0 tys. zł. na 1 ha użytków rolnych i była bardzo bliska do przeciętnego poziomu tej cechy w latach 1986-1990 wynoszącego 136,7 tys. zł na ha UR⁶. Poziom produktywności ziemi był w tym roku wyższy w rolnictwie indywidualnym (138,3 tys. zł/ha UR), niż w rolnictwie uspołecznionym (134,1 tys. zł.).

Zróznicowanie przestrzenne tej cechy w rolnictwie indywidualnym na obszarach przygranicznych było w 1990 r. bardzo duże i jej poziom, w skali województw wahał się od najwyższego wynoszącego 178,2 tys. zł/ha UR w woj. szczecińskim, po najniższy wynoszący niespełna 110 tys. zł w woj. suwalskim i białostockim. Jeszcze większe rozpiętości w poziomie tej cechy notowano w poszczególnych gminach badanego obszaru (por. ryc. 2).

Najniższą wartość produkcji na 1 ha UR, w 1990 r. notowano w grupie gmin bieszczadzkich: Cisna 74,5 tys. zł, Ustrzyki Dolne 83,1 tys. zł, Czarna 85,8 tys. zł oraz w licznych gminach położonych w północno-wschodniej części kraju. Są to w większości obszary o stosunkowo niskim poziomie przygotowania zawodowego rolników i występujących tam trudnych dla rolnictwa warunkach agroklimatycznych oraz glebowych. W jakiejś mierze przyczyną niskiego poziomu produktywności ziemi na tych obszarach są także dość powszechne występujące i ekstenywnie użytkowane znaczne areale trwałych użytków zielonych.

Niski poziom produktywności ziemi (100-120 tys. zł) charakteryzował też większość pozostałych gmin w województwach: białostockim, suwalskim, olsztyńskim i krośnieńskim oraz znaczną ich liczbę w woj. chełmskim. Poza terenami polskich Karpat Wschodnich były to obszary charakteryzujące się też nadmiernym odpływem ludności z terenów wiejskich. Również niską wielkością produkcji rolniczej przypadającą na 1 ha powierzchni użytkowanej rolniczo charakteryzowały się gminy położone na terenie Sudetów np. Lubawka (89 tys. zł), Mirsk (91 tys. zł) i Marciszów (95 tys. zł). Przyczyną niskiego poziomu tej cechy rolnictwa

⁶ W dalszej części pracy na określenie pojęcia użytki rolne zastosowano skrót UR.

w Sudetach jest podobnie jak w gminach karpackich duży udział trudnych do uprawy szkieletowych gleb górskich oraz warunki agrometeorologiczne i związane z nimi występujący tu krótki okres wegetacyjny, ograniczający możliwość swobodnego wyboru roślin uprawnych. Porównanie wielkości produkcji rolnej na jednostkę powierzchni użytków rolnych z ich oceną wykonaną przez IUNG w Puławach, dokonane przez autora tej pracy (Kulikowski R., 1986) wskazuje jednakże, iż poziom wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej, zwłaszcza w gminach karpackich, należał do wysokich.

Wysoki poziom produktywności ziemi charakteryzował rolnictwo indywidualne Wyżyny Lubelskiej i w znacznej liczbie gmin wahał się on od 140 do 170 tys. zł. Równie wysoki poziom tej cechy charakteryzował też Żuławy Wiślane i większość gmin Pomorza Zachodniego, a także grupę gmin położonych w środkowej części woj. gorzowskiego. Przyczyną wysokiej produktywności ziemi na Wyżynie Lubelskiej są korzystne warunki glebowe i termiczne, oraz stosunkowo wysokie nakłady ludzkiej siły roboczej. Podobnie wysoki poziom charakteryzował tereny Żuław, gdzie jakość gleb (mady) jest równie wysoka, choć utrudnieniem dla rolnictwa tego obszaru jest przestarzały i nie najlepiej już funkcjonujący system odwodnień i regulacji poziomu wód. Zaniedbania w zakresie regulacji poziomu wód na tym obszarze są zapewne przyczyną stagnacji a nawet obniżenia się poziomu plonowania roślin uprawnych. Do bardzo wysokiego w skali kraju należał też poziom produktywności ziemi na terenie Pomorza Zachodniego, a zwłaszcza w kilku gminach położonych w sąsiedztwie Szczecina (gminy: Kobyłanka 218 tys. zł, Gryfino 203 tys. zł). Wysokie nakłady na produkcję rolną w strefie podmiejskiej Szczecina, uzasadnione bliskością dużego rynku zbytu dają w efekcie wysoką produkcję rolniczą. Wysokie efekty produkcyjne rolnictwa osiągnęte są tu nie tylko dzięki występowaniu dobrych gleb (choć w okolicach Pyrzyca należą one rzeczywiście do dobrych), lecz również wysokim nakładom na produkcję rolną, a w tym na mechanizację, nawożenie i chemiczną ochronę roślin. Znacznie wyższy jest tu też poziom przygotowania zawodowego rolników, w porównaniu z terenami wschodniego pogranicza⁷.

---

⁷ Por. Gałczyńska B., w niniejszym zeszycie.

Wartość produkcji towarowej rolnictwa w 1991 r. w skali całego kraju szacowano na 68 915,5 mld zł⁸, co stanowiło nieco ponad 61% produkcji globalnej rolnictwa w tym roku. Gospodarstwa indywidualne dostarczały 75,5% produkcji towarowej, gospodarstwa państwowe 19,5%, a spółdzielnie produkcyjne 5%. Udział gospodarstw państwowych w produkcji towarowej rolnictwa był niski, zważywszy, że stopień towarowości w gospodarstwach państwowych wynosił blisko 78% a ich udział w krajowej powierzchni użytków rolnych około 20%. Wskazuje to jednoznacznie, że produkcja rolna w tym sektorze uległa w ostatnich latach poważnemu załamaniu, głównie z powodu zbyt rygorystycznego ograniczenia dostępu do kredytów, a w przypadku gospodarstw, które do tego czasu zdolności kredytowania jeszcze nie utraciły, były one zbyt drogie.

Obszary wschodniego i zachodniego pogranicza w 1990 r. dostarczały łącznie 26% produkcji towarowej rolnictwa - z tego cztery województwa zachodnie, dysponujące około 7% krajowej powierzchni użytków rolnych dostarczały w tym samym roku 8% produkcji towarowej rolnictwa w Polsce.

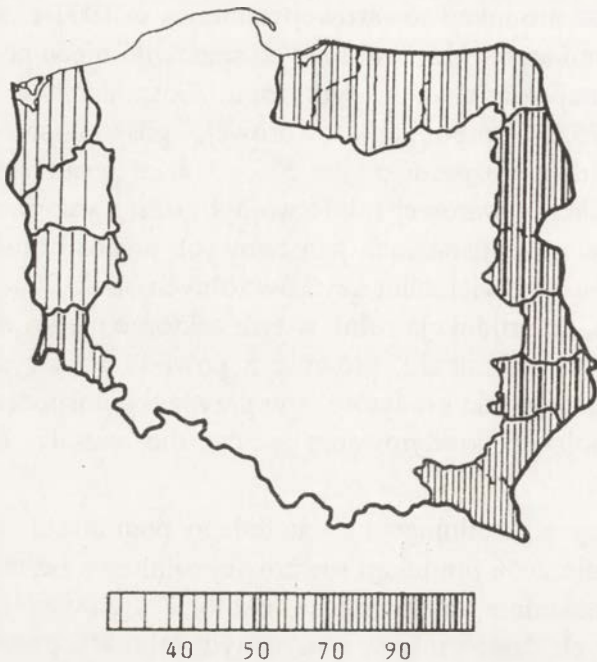
Udział rolnictwa indywidualnego w produkcji towarowej (ryc. 3) charakteryzował się jeszcze większym zróżnicowaniem przestrzennym niż w przypadku produkcji globalnej. Gospodarstwa indywidualne w woj. zamojskim, białkopodlaskim i białostockim dostarczały po około 92% produkcji towarowej rolnictwa. Niewiele niższy był on też w pozostałych województwach tzw. "ściany wschodniej" (krośnieńskie 85,5%, chełmskie 82,3% i przemyskie 77,4%), najniższy zaś w woj. gorzowskim (36%) i szczecińskim (43%). W woj. zielonogórskim, olsztyńskim i elbląskim udział rolnictwa uspołecznionego w krajowej produkcji towarowej był w tym samym czasie bliski połowy.

Udział produkcji towarowej w produkcji globalnej określany nazwą stopień towarowości rolnictwa był w 1991 r. odmienny w różnych jego sektorach - najwyższy w gospodarstwach państwowych (nieco ponad 75%), niższy w spółdzielniach produkcyjnych (74%) i najniższy w gospodarstwach indywidualnych (58%).

W roku 1990, w skali województw, najwyższym stopniem towarowości charakteryzowało się rolnictwo w woj. st. warszawskim (72%),

⁸ Dane wg. GUS (Rolnicza produkcja 1991, tab. 1, s. 15-16

Ryc. 3. Procentowy udział gospodarstw indywidualnych w produkcji towarowej rolnictwa - 1991 r.

wyspecjalizowane, zwłaszcza w obrębie strefy podmiejskiej w produkcji ogrodniczej - owoców, w gminach położonych na południe od Warszawy - warzyw, w gminach leżących na zachód od stolicy - kwiatów (gmina Jabłonna). Najniższy stopień towarowości rolnictwa charakteryzował w tym czasie woj. nowosądeckie i wynosił zaledwie 30,6%. Z terenów objętych badaniami najwyższy stopień towarowości rolnictwa notowano w tym roku w woj. gorzowskim (66,1%) i szczecińskim (64,8%), najniższy zaś w woj. położonych przy wschodniej granicy kraju: krośnieńskie (41%), białkopodlaskie (46%) i przemyskie (49%). W tych ostatnich województwach rolnictwo ma więc w znacznej części charakter samozaopatrzeniowy.

Znacznie większe rozpiętości stopnia towarowości rolnictwa, notowano w przypadku szczegółowych badań tej cechy (w skali gmin). Najniższy stopień towarowości notowano w gminach karpackich (Węgierska Górka, Ochotnica Dolna, Koszarowa - po 22%), a najwyższy w gminach wyspecjalizowanych w produkcji ogrodniczej, w strefie pod-

miejskiej Warszawy (gminy Michałowice 87,7%, Ożarów Mazowiecki 86,5%, Jabłonna 86%⁹).

Na obszarach przygranicznych najniższym stopniem towarowości charakteryzowało się w 1990 r. rolnictwo indywidualne w gminach woj. krośnieńskiego (gminy: Solina, Brzozów, Dukla - po 33-34%) i białostockiego (gminy Narewka 33%, Mielnik 36%) - por. ryc. 4.

Niskim stopniem towarowości rolnictwa (40-45%) charakteryzowała się ponadto większość gmin w woj. krośnieńskim oraz pojedyncze gminy w woj. białostockim i jeleniogórskim.

Niższa od przeciętnej krajowej dla tego sektora była też towarowość rolnictwa w większości pozostałych gmin "ściany wschodniej" (z wyłączeniem terenów Wyżyny Lubelskiej i części gmin położonych w woj. przemyskim) oraz w gminach sudeckich i środkowej części woj. gorzowskiego.

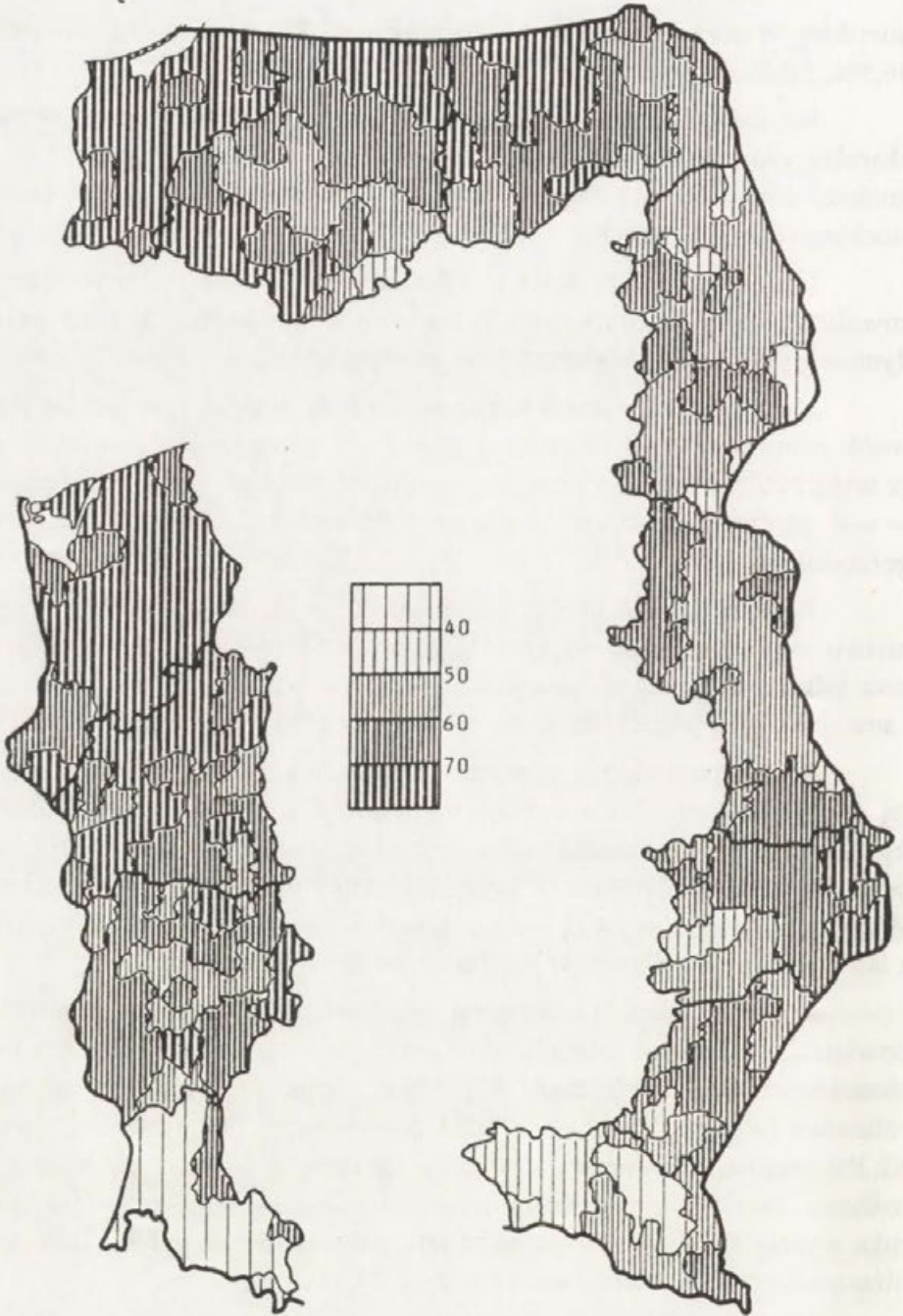
Wysoki stopień towarowości (60-70%) cechował w 1990 r. rolnictwo indywidualne w większości gmin Pomorza Zachodniego, Żuław oraz kilkanaście gmin położonych w północnej części woj. olsztyńskiego i suwalskiego, a także kilka gmin wschodniej części woj. zamojskiego.

W przypadku gmin położonych na północy kraju wysoki poziom tej cechy związany jest z dużymi rozmiarami gospodarstw indywidualnych, zbywających znaczną część wyprodukowanych produktów rolnych poza własne gospodarstwo. W przypadku zaś gmin we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej wysoki poziom towarowości rolnictwa związany jest z ich wysoką specjalizacją w produkcji buraków cukrowych.

Wartość produkcji towarowej rolnictwa przypadająca na jednostkę powierzchni użytków rolnych, określana bywa najczęściej pojęciem poziomu towarowości rolnictwa. W r. 1990 wartość produkcji towarowej rolnictwa (w cenach stałych z 1984 r.) wynosiła 73,8 tys. zł, z czego 62,3% stanowiła towarowa produkcja zwierzęca, a nieco powyżej 1/3 roślinna. Poziom towarowości rolnictwa uspołecznionego był w tym roku wyższy i wynosił 88 tys. zł/ha UR, a dla rolnictwa indywidualnego, niższy niż przeciętna krajowa wynosząc 70,3 tys. zł.

W skali regionalnej (województwskiej) w 1990 r. najwyższy poziom towarowości rolnictwa charakteryzował woj. st. warszawskie 144 tys.

⁹ Por. Szczęsny R., 1992 i 1993

**Ryc. 4. Stopień towarowości.
Procentowy udział produkcji towarowej
w produkcji globalnej. Rolnictwo indywidualne - 1990 r.**

zł/ha UR - wyspecjalizowane w produkcji ogrodniczej (warzywa, owoce, kwiaty), oraz woj. leszczyńskie (114 tys. zł) i poznańskie (113 tys. zł). Te ostatnie charakteryzują się wysokim poziomem kultury rolnej, w tym najwyższym w skali kraju udziałem ludności z wykształceniem ponadpodstawowym wśród zatrudnionych w rolnictwie, a także wysokimi nakładami na mechanizację i nawożenie mineralne.

Z terenów nadgranicznych najwyższym poziomem towarowości rolnictwa charakteryzowało się woj. szczecińskie (93,5 tys. zł/1 ha UR), najniższym zaś woj. krośnieńskim (44,7 tys. zł).

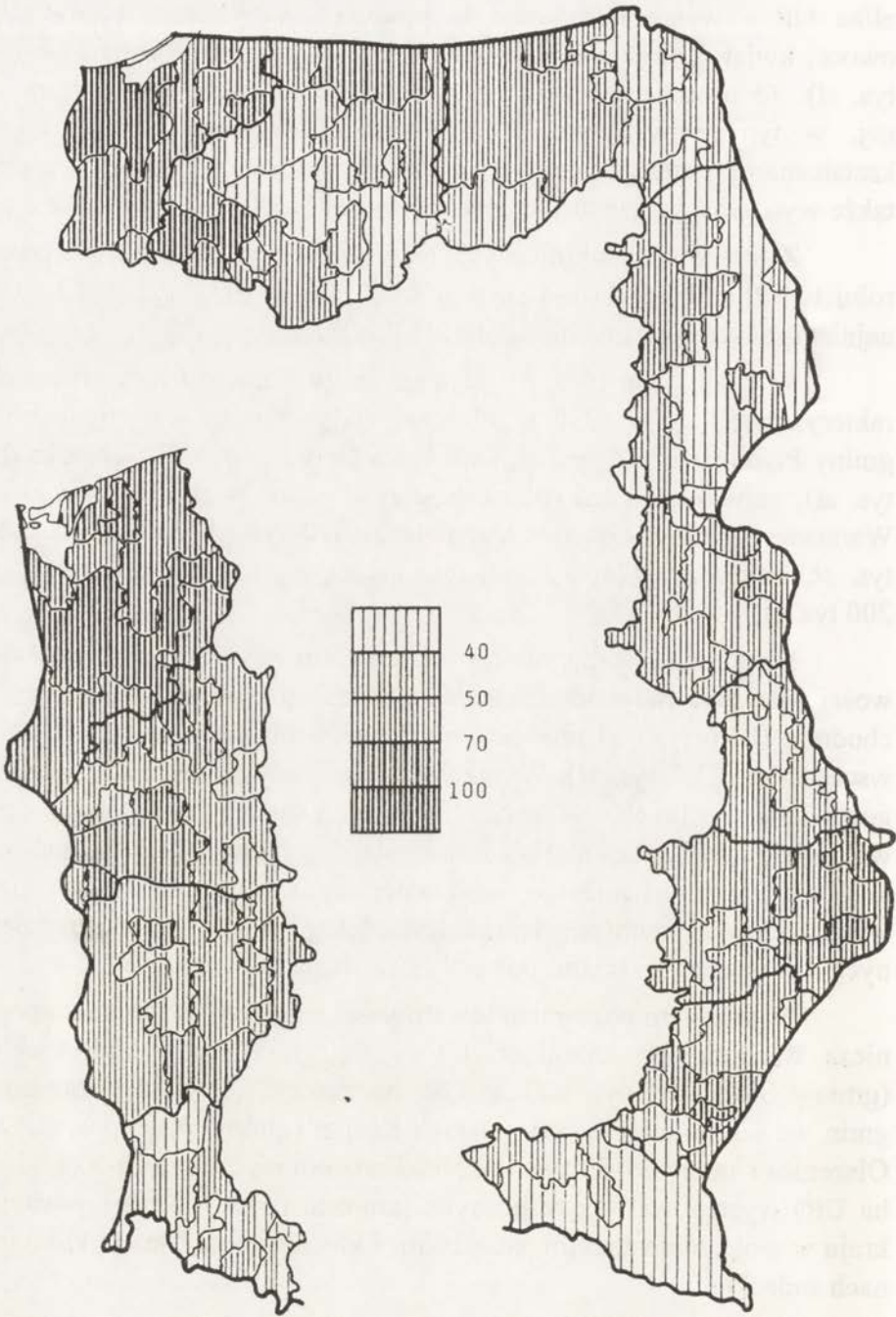
W skali gmin (ryc. 5), najniższym poziomem towarowości charakteryzowało się w 1990 r. rolnictwo indywidualne w Karpatach (np. gminy Piwniczna 19,5 tys. zł, Ochotnica Dolna 22 tys. zł, Jabłonka 26,6 tys. zł), najwyższym zaś rolnictwo indywidualne w strefie podmiejskiej Warszawy (gminy: Ożarów Mazowiecki 370 tys. zł, Michałowice 290 tys. zł, Zakroczym 246 tys. zł) oraz liczne gminy Wielkopolski (pow. 200 tys. zł).

Na terenach przygranicznych znacznie wyższy poziom towarowości rolnictwa indywidualnego w 1990 r. występował w obszarze zachodnim (81,6 tys. zł produkcji towarowej rolnictwa na 1 ha UR) niż wschodnim (63,7 tys. zł). Wynikało to z różnicy w zakresie rozmiarów gospodarstw rolnych. Na zachodzie i północy są one większe niż na wschodzie a zwłaszcza na południu. Ponadto nakłady na techniczne środki produkcji (mechanizacja, nawożenie, chemiczna ochrona roślin) są wyższe na obszarach pogranicza zachodniego, niż na terenach położonych nad granicą z krajami powstałymi z rozpadu byłego ZSRR.

Najniższym poziomem towarowości rolnictwa, w obszarze pogranicza wschodniego charakteryzowały się gminy woj. białostockiego (gminy: Sidra 27,5 tys. zł/1 ha UR, Narewka 27,6 tys. zł) oraz szereg gmin we wschodniej części polskich Karpat (gminy: Krempna, Zagórz, Olszenica i inne - 31-33 tys. zł). Niski poziom tej cechy (40-50 tys. zł/1 ha UR) występował też w licznych gminach położonych na wschodzie kraju w woj. białostockim, suwalskim i krośnieńskim oraz w kilku gminach sudeckich.

Wysoki poziom towarowości rolnictwa indywidualnego (70- 100 tys. zł) charakteryzował większość gmin w środkowej części Nadodrza oraz liczne gminy północnej części woj. olsztyńskiego, zachodniej su-

Ryc. 5. Wielkość produkcji towarowej rolnictwa w tys. zł na 1 ha użytków rolnych. Rolnictwo indywidualne - 1990 r.

walskiego, grupę gmin w sąsiedztwie miasta Białegostoku, tereny Wyżyny Lubelskiej, Podkarpacia i w woj. krośnieńskim.

Najwyższe wartości produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego (powyżej 120 zł/1 ha UR) notowano w 1990 r w gminach położonych na terenie Żuław, licznych gminach w strefie podmiejskiej Szczecina i na terenie Pomorza Zachodniego, a także w kilku gminach we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej.

Przeprowadzona w tej pracy analiza przestrzenna cech produkcyjnych rolnictwa wykazała bardzo duże ich zróżnicowanie przestrzenne, a porównanie z wynikami sprzed kilkunastu lat wskazuje na ich dużą stabilność. Stabilność tą potwierdzają także badania cech produkcyjnych rolnictwa prowadzone corocznie w skali województw przez R.Szczęsnego⁹.

Porównanie obrazu kartograficznego produktywności ziemi oraz stopnia i poziomu towarowości rolnictwa z wielkością i rodzajem nakładów na produkcję rolną oraz z poziomem przygotowania zawodowego rolników wskazuje, że na obszarze zachodniego pogranicza stosunkowo wysokie efekty produkcji rolnictwa (poza obszarem Sudetów) uzyskiwane są w znacznej mierze dzięki wyższym nakładom na techniczne środki produkcji. Na terenie wschodniego pogranicza, gdzie ogólny poziom cech produkcyjnych rolnictwa jest niższy, efekty te uzyskuje się w dużej jeszcze mierze dzięki wysokim nakładom ludzkiej siły roboczej (duża liczba ludności rolniczej na 100 ha UR) i zwierzęcej siły pociągowej (udział tej ostatniej w ogólnych zasobach siły pociągowej i w tej części kraju w ostatnich latach znacznie spada).

Ponadto wcześniej przeprowadzone przez autora badania cech produkcyjnych rolnictwa w Polsce¹⁰ wykazały, że różnica w ich poziomie w części wschodniej znacznie bardziej zależy od zróżnicowania warunków naturalnych rolnictwa, zwłaszcza gleb. Na zachodzie zaś, gdzie poziom kultury rolnej jest wyższy, różnice w poziomie cech produkcyjnych rolnictwa działającego w różnych warunkach naturalnych są mniejsze. Warunki glebowe mają tam zaś większy wpływ na zróżnicowanie kierunków produkcyjnych rolnictwa, których w tej pracy jednak nie badano.

⁹ Por. Szcześnie R., 1992 i 1993

¹⁰ Por. R.Kulikowski, Szyrmer J., 1978

Literatura

Kulikowski R., Szyrmer J., 1978, *Produktywność, towarowość i struktura produkcji rolnej* [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950-1970*, Prace Geograficzne, nr 127, s. 360-427

Kulikowski R., 1993a, *Zróźnicowanie przestrzenne rolnictwa na obszarze zachodniego pogranicza* [w:] *Problematyka zachodniego obszaru pogranicza*, Biuletyn Nr 1, s. 40-53

Kulikowski R., 1993b, *Problemy rolnictwa na terenie wschodniego i zachodniego pogranicza* [w:] *Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, Biuletyn nr 4 (w druku)

Rolnicza produkcja towarowa i środki produkcji w rolnictwie w 1991 r., GUS, Warszawa 1992

Szczęsny R., 1992, *Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróźnicowanie i przemiany*. Zeszyty IGiPZ PAN, Nr 7, s. 5-31.

Szczęsny R., 1993, *Poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce. Przestrzenne zróźnicowanie i przemiany*. Zeszyty IGiPZ PAN, Nr 17, 55 s.

Roman Szczęsny

GOSPODARKA ŻYWNOŚCIOWA NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH W POLSCE

Opracowanie jest próbą przedstawienia wybranych zagadnień gospodarki żywnościowej na terenach przygranicznych Polski w 1990 r., jej powiązań z resztą kraju, prezentacją różnic między przygranicznymi obszarami wschodnimi i zachodnimi oraz występującego zróżnicowania przestrzennego. Prezentowany stan po 1990 r., w wyniku dokonujących się przemian ulec mógł zmianom.

Rozwój rolnictwa i gospodarki żywnościowej w Polsce w ostatnim 45 leciu wyznaczała zmieniająca się polityka rolna i gospodarcza, od reformy rolnej i zagospodarowania ziem zachodnich i północnych do kolektywizacji, zaprzestania kolektywizacji i występowania obok siebie przez wiele lat różnych sektorów rolnictwa. W całym okresie powojennym przeważało wprawdzie rolnictwo indywidualne, chociaż udział jego, zwłaszcza na ziemiach zachodnich i północnych stopniowo malał, jednocześnie w różny sposób preferowane było rolnictwo uspołecznione. Mimo postępujących zmian struktury rolnictwo indywidualne było nadal niedoinwestowane, na znacznych obszarach kraju opóźnione w rozwoju. Duże różnice występowały zwłaszcza między rolnictwem przygranicznych terenów wschodnich i zachodnich, a resztą kraju. Było ono również bardzo zróżnicowane przestrzennie.

W całym okresie powojennym zgodnie z zasadami gospodarki planowej funkcjonowało wg obowiązujących rozdzielników centralne zaopatrzenie rolnictwa w środki produkcji, z preferencją rolnictwa uspołecznionego, a także zmonopolizowany był skup produktów rolnych. W 1989 r. w wyniku zmian politycznych, społecznych i gospodarczych

centralne zaopatrzenie rolnictwa i skup produktów uległy załamaniu, w coraz większym stopniu wkraczał wolny rynek. Rolnictwo i gospodarka żywnościowa na terenach przygranicznych w całym okresie powojennym w większym lub mniejszym stopniu powiązane były z gospodarką żywnościową kraju. Granice natomiast stanowiły bariery uniemożliwiające powiązanie z krajami sąsiednimi, niejednokrotnie hamując rozwój.

Odmienny był też rozwój rolnictwa na przygranicznych terenach wschodnich i zachodnich położonych peryferyjnie w stosunku do reszty kraju, chociaż wiele zachodzących procesów było podobnych, jak np. postępujące od wielu lat wyludnianie się, chociaż inne były ich przyczyny na terenach wschodnich i zachodnich. Różne było też powiązanie terenów przygranicznych z gospodarką żywnościową kraju i mimo peryferyjnego położenia stanowiły one jej część składową, niejednokrotnie o bardzo dużym znaczeniu.

O ile na przygranicznych terenach zachodnich i północnych przeważało rolnictwo uspołecznione, głównie państwowe (obecnie w zarządzie Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa i przeżywające poważny kryzys), zaś udział rolnictwa indywidualnego stopniowo malał, o tyle na terenach wschodnich dominowało rolnictwo indywidualne na różnych etapach rozwoju. Znaczne różnice występowały w strukturze gospodarstw, liczbie ludności czynnej zawodowo w rolnictwie (ludność czynna zawodowo w rolnictwie na terenach przygranicznych stanowiła 22,2% - 1111,8 tys. osób, ogółu czynnych zawodowo w rolnictwie w Polsce z tego ponad 3/4 - 76,1% - 851,0 tys. osób, na terenach wschodnich), a przede wszystkim w nakładach kapitału (mechanizacja, nawożenie mineralne itp.) i sposobach gospodarowania (Szczęsny 1992).

Produkcja roślinna

Użytki rolne terenów przygranicznych stanowiły 27,8% (5221,3 tys. ha) użytków rolnych kraju (20,1% - 3777,1 tys. ha tereny wschodnie i 7,7% - 1444,2 tys. ha tereny zachodnie).

Na przygranicznych obszarach wschodnich i zachodnich struktura zasiewów, plony i produkcja poszczególnych roślin uprawnych wykazywały duże zróżnicowanie przestrzenne. Były one wynikiem szeregu przyczyn i uwarunkowań, tak przyrodniczych (głównie jakości rolniczej

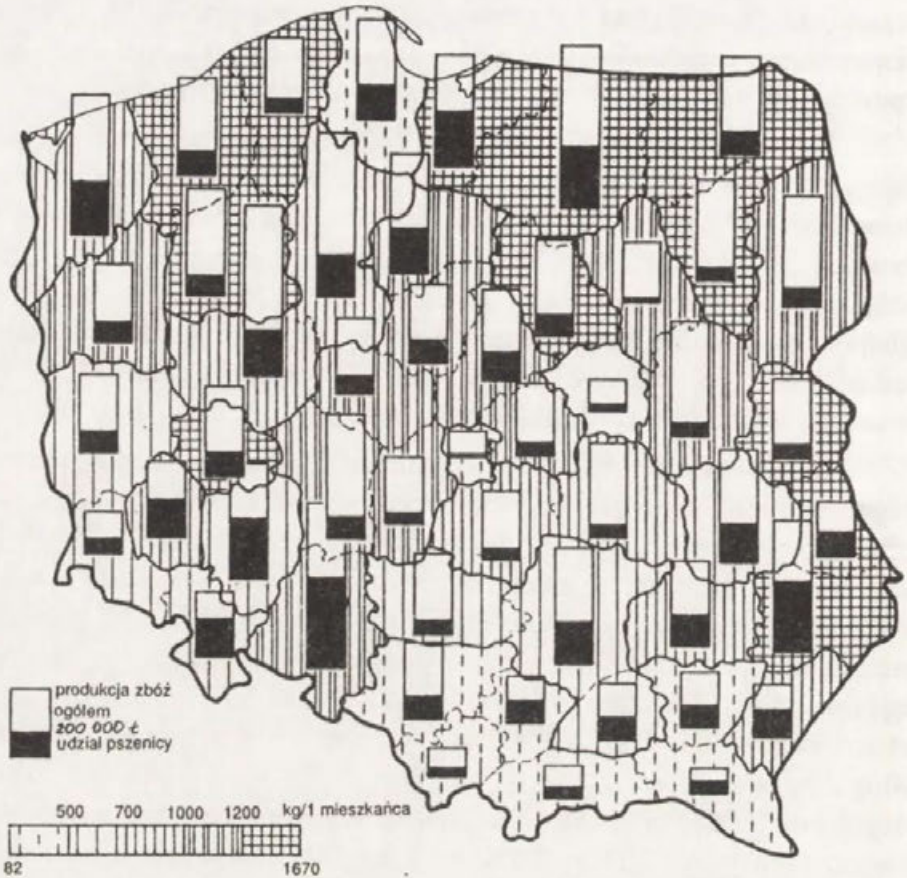
przestrzeni produkcyjnej i klimatu), jak i pozaprzrodniczych (głównie ekonomiczno-społecznych). Nie bez znaczenia był też wpływ tradycji i powiązania z rynkami zbytu i przemysłem rolno-spożywczym.

W strukturze zasiewów w 1990 r. w skali kraju przeważały zboża zajmujące 59,4% (8531 tys. ha), z czego 25,9% (2212 tys. ha) przypadało na tereny przygraniczne. Udział zbóż w powierzchni zasiewów na terenach przygranicznych był bardzo zróżnicowany i wynosił od poniżej 55% na terenach południowo-wschodnich, 55-58% północnych, do 61-64% na terenach zachodnich i powyżej 64% północno-wschodnich (od 56,5% w woj. szczecińskim do 62,1% w jeleniogórskim i od 43,3% w woj. krośnieńskim do 71,0% w białostockim).

Średnie plony zbóż w Polsce, mimo spadku nawożenia mineralnego wynosiły 32,0 q z ha, wykazując na terenach przygranicznych znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Najniższe plony, poniżej 28 q z ha uzyskano na terenach północno-wschodnich, gdzie udział zbóż z powierzchni zasiewów był najwyższy, lecz niska była jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i najniższe nawożenie mineralne (poniżej 110 kg NPK na 1 ha UR). Nieco wyższe plony 31-34 i 34-37 q z ha uzyskano na terenach zachodnich i południowo-wschodnich, a najwyższe, powyżej 40 q z ha w woj. szczecińskim i elbląskim, co było wynikiem, istniejących tam bardzo dobrych warunków środowiska przyrodniczego, jak i wysokiego (pow. 200 kg NPK na 1 ha UR) nawożenia mineralnego (uzyskiwane plony zbóż wynosiły od 32,4 q z ha w woj. zielonogórskim do 41,9 q w szczecińskim i od 29,0 q z ha w woj. krośnieńskim do 45,1 q w elbląskim).

Produkcja zbóż w 1990 r. w skali całego kraju wyniosła 28 013 tys. ton i była najwyższa w okresie powojennym, a w przeliczeniu na 1 mieszkańca przypadało 739 kg.

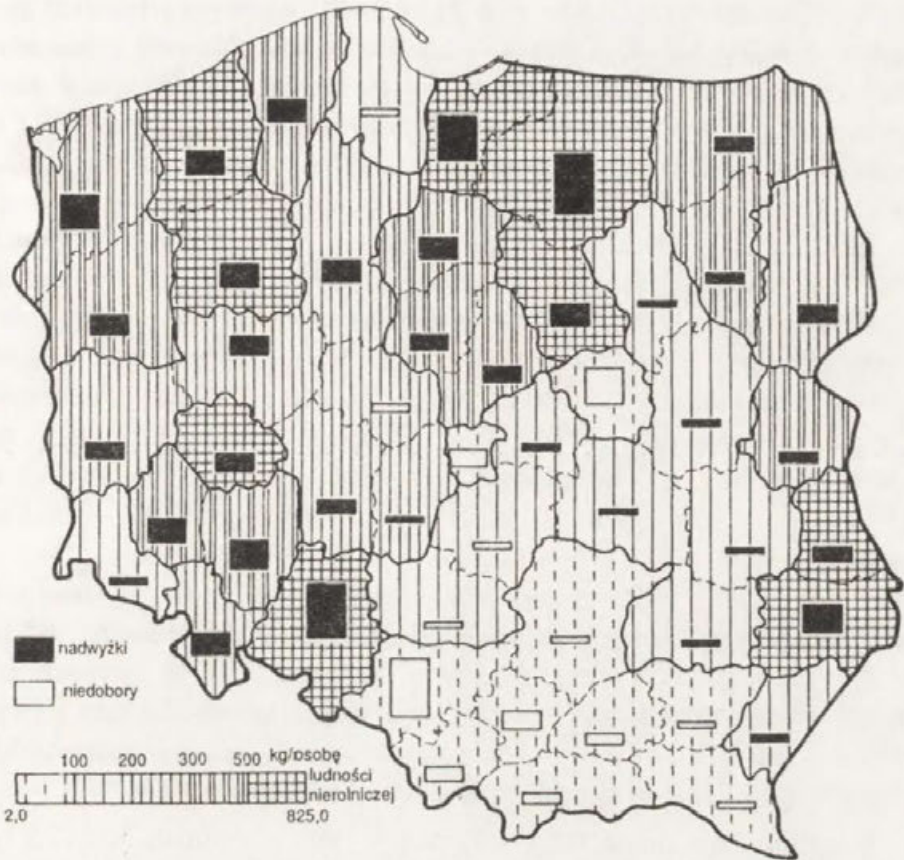
Udział terenów przygranicznych w produkcji zbóż wynosił 27,1% - 2241 tys. ton (19,1% - 5359 tys. ton tereny przygraniczne wschodnie i 8,0% - 2241 tys. ton tereny zachodnie) i w przeliczeniu na 1 mieszkańca była ona wyższa niż średnia krajowa, wynosząc 1101 kg (od 854 kg na terenach przygranicznych zachodnich, do 1254 kg na 1 mieszkańca na terenach wschodnich), wykazując znaczne zróżnicowanie przestrzenne (od 515 kg na mieszkańca w woj. jeleniogórskim do 1140 kg w gorzowskim i od 393 kg w woj. krośnieńskim do 1741 kg w zamojskim) - ryc. 1.

Ryc. 1. Krajowa produkcja zbóż ogółem i na 1 mieszkańca - 1990 r.
Rolnictwo ogółem

Produkcja towarowa zbóż w skali całego kraju wyniosła nieco ponad 1/5 (22,5% - 6775 tys. ton) całej produkcji globalnej zbóż, zaś jej wielkość na 1 mieszkańca 174 kg. Udział terenów przygranicznych w produkcji towarowej zbóż wynosił aż 35,3% (2320 tys. ton). Świadczyło to o ukierunkowaniu ich na gospodarkę zbożową, a produkcja na 1 mieszkańca była znacznie wyższa niż średnia krajowa, wynosząca 336 kg, (od 273 kg na terenach przygranicznych zachodnich, 371 kg na wschodnich), wykazując znaczne zróżnicowanie przestrzenne (od 163 kg w woj. jeleniogórskim do 418 kg w gorzowskim i od 32 kg w woj. krośnieńskim do 825 kg w elbląskim - ryc. 2).

Bilans produkcji i zaopatrzenia ludności w zboża (zboża i przetwory zbożowe w przeliczeniu na zboża) na terenach przygranicznych

Ryc. 2. Produkcja towarowa zbóż w kg na 1 osobę ludności nierolniczej w Polsce - 1990 r. Nadwyżki i niedobory w zaopatrzeniu

w 1990 r. wykazywał wysokie saldo dodatnie wynoszące 1435 tys. ton (z tego 429 tys. ton na terenach przygranicznych zachodnich i 1006 tys. ton na wschodnich). Tak więc tereny przygraniczne były bardzo silnie związane z gospodarką żywnościową kraju, pełniąc rolę spichrza w zaopatrzeniu terenów o niedoborach zbóż, głównie aglomeracji miejsko-przemysłowych i w pewnym stopniu terenów południowej Polski. Dostarczały też one surowca do produkcji pasz przemysłowych. Występujące nadwyżki i niedobory zbóż na terenach przygranicznych w 1990 r. wynosiły: od -40,5 tys. ton w woj. krośnieńskim, do +368 tys. ton w olsztyńskim i od +24,8 tys. ton w woj. jeleniogórskim do +210,3 tys. ton w szczecińskim.

Ziemniaki obok zbóż są w Polsce podstawowym artykułem żywnościowym dla ludności, paszą w chowie trzody chlewnej i surowcem dla przemysłu rolno-spożywczego. W Polsce w 1990 r. udział ziemniaków w powierzchni zasiewów wynosił 12,7% (1835 tys. ha) i od szeregu lat powoli malał. Uprawa ziemniaków na terenach przygranicznych stanowiła 19,1% (352 tys. ha) ogólnej ich uprawy w kraju, wykazując duże zróżnicowanie przestrzenne. Najniższy udział, poniżej 8% występował na terenach zachodnich i północnych, gdzie przeważało rolnictwo uspołecznione, w którym uprawa ziemniaków z racji na dużą pracochłonność była stosunkowo mała. Nieco wyższy udział ziemniaków, 11-14% występował na wschodnich terenach przygranicznych, a najwyższy powyżej 20% w woj. białkopodlaskim, gdzie były one podstawą chowu trzody chlewnej (od 4,9% w woj. jeleniogórskim do 8,5% w szczecińskim i od 3,1% w woj. elbląskim do 20,9% w białkopodlaskim).

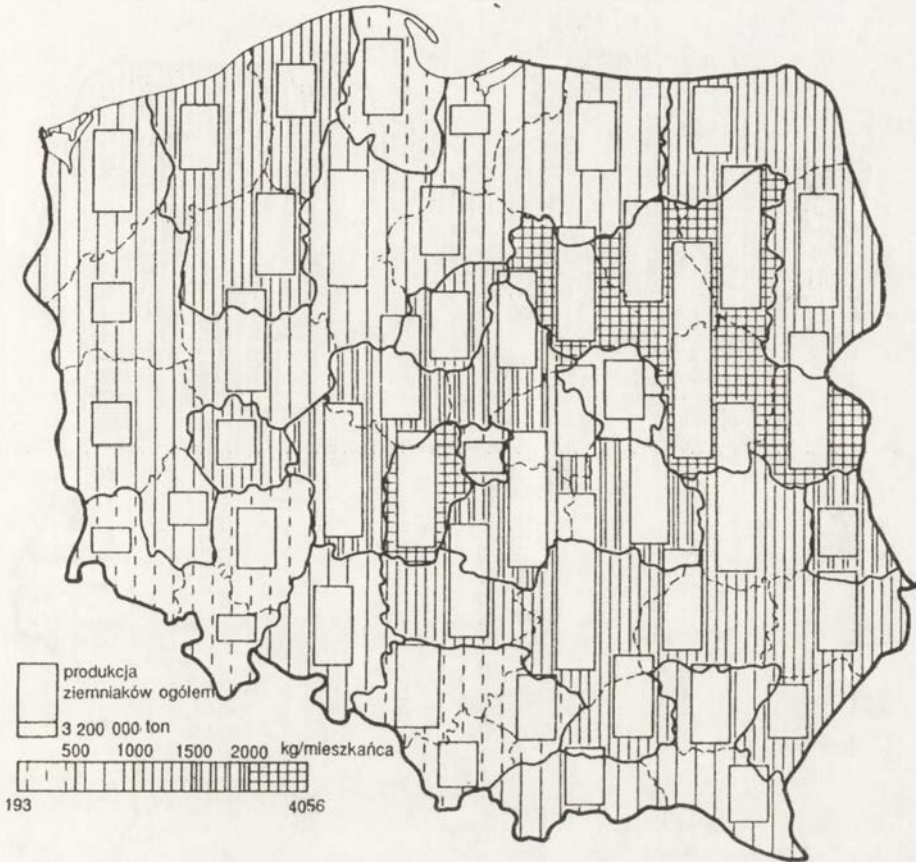
W 1990 r. plony ziemniaków wyniosły 198 q z ha, wykazując na terenach przygranicznych znaczne zróżnicowanie przestrzenne, od poniżej 190 q na terenach zachodnich, do 200-210 q na terenach północno-wschodnich, do powyżej 210 q w woj. białkopodlaskim i szczecińskim (od 181 q z ha w woj. zielonogórskim do 225 q w szczecińskim i od 191 q z ha w woj. elbląskim do 215 w białkopodlaskim).

Produkcja ziemniaków w Polsce w 1990 r. wyniosła 36 312,8 tys. ton i od kilku lat stopniowo malała w wyniku zmniejszenia się powierzchni ich uprawy. Spowodowane to było malejącą konsumpcją i wykorzystaniem ich w chowie trzody chlewnej. Nie bez znaczenia była też malejąca powierzchnia użytków rolnych. W skali kraju produkcja ziemniaków na 1 mieszkańca wyniosła 953 kg.

Udział terenów przygranicznych w produkcji ziemniaków wynosił 20,2% - 7350 tys. ton (15,7% - 5710 tys. ton - tereny przygraniczne wschodnie i 4,5% - 1640 tys. ton - tereny zachodnie), a produkcja na 1 mieszkańca była nieco wyższa niż średnia krajowa, wynosząc 1065 kg, od 620 kg na terenach przygranicznych zachodnich do 1336 kg na terenach wschodnich (od 414 kg na 1 mieszkańca w woj. jeleniogórskim do 833 kg w gorzowskim i od 645 kg w woj. elbląskim do 4056 kg w białkopodlaskim - ryc. 3).

Produkcja towarowa ziemniaków (skup scentralizowany, wolnorynkowy i umowy kontraktacyjne z zakładami przetwórstwa ziemni-

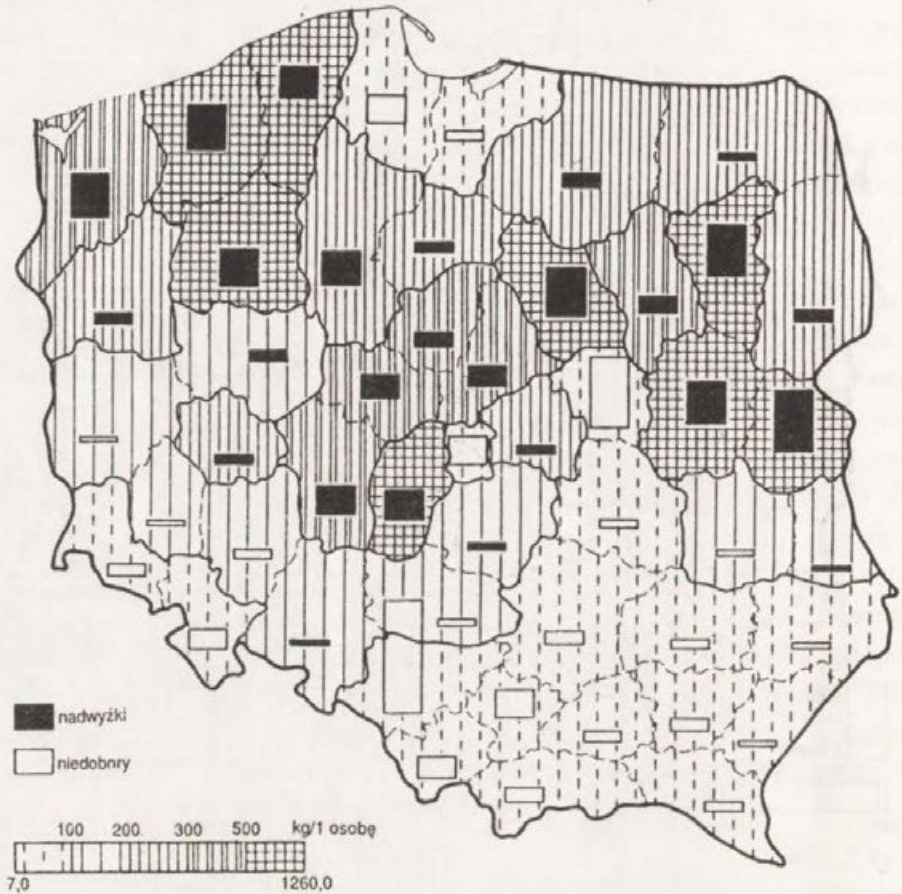

Ryc. 3. Krajowa produkcja ziemniaków ogółem i na 1 mieszkańca - 1990 r. Rolnictwo ogółem

ków) w 1990 r. wynosiła ponad 1/5 - 7812 tys. ton całej produkcji ziemniaków, w tym prawie 3000 tys. ton stanowiły ziemniaki przemysłowe, zaś 5004 tys. ton ziemniaki konsumpcyjne przeznaczone na spożycie ludności i eksport. Na 1 osobę ludności nierolniczej produkcja towarowa ziemniaków konsumpcyjnych w 1990 r. wyniosła 155 kg.

Udział terenów przygranicznych w produkcji towarowej ziemniaków wynosił 23,1% - 1155,5 tys. ton (13,0% - 650 tys. ton tereny przygraniczne wschodnie i 10,1% - 504,6 tys. ton tereny zachodnie). Produkcja ziemniaków na 1 osobę ludności nierolniczej na terenach przygranicznych była wyższa niż średnia krajowa i wynosiła 218 kg, wykazując bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne. Najniższa produkcja, poniżej 100 kg na 1 osobę ludności nierolniczej występowała na tere-

Ryc. 4. Produkcja towarowa ziemniaków w kg na 1 osobę ludności nierolniczej w Polsce - 1990 r.
Nadwyżki i niedobory w zaopatrzeniu

nach przygranicznych południowo-wschodnich i południowo-zachodnich, znacznie wyższe 200-300 kg na terenach północno-wschodnich i północno-zachodnich, a najwyższa, powyżej 500 kg w woj. białkopodlaskim (od 35 kg na 1 osobę ludności nierolniczej w woj. jeleniogórskim do 393 kg w szczecińskim i od 70 kg w woj. przemyskim do 1260 kg w białkopodlaskim - ryc. 4.

Bilans produkcji i spożycia ziemniaków przez ludność nierolniczą na terenach przygranicznych wykazywał wysokie saldo dodatnie, wynoszące 410 tys. ton, co stanowiło ponad 70% ogólnej nadwyżki produkcji ziemniaków w kraju. W ujęciu przestrzennym południowe tereny przygraniczne obszarów wschodnich i zachodnich wykazywały większe

lub mniejsze niedobory w zaopatrzeniu ludności, zaś północne, a zwłaszcza środkowo-wschodnie znaczne nadwyżki, które przeznaczone były na zaopatrzenie aglomeracji miejsko-przemysłowych i na eksport (tab. 1).

Produkcja zwierzęca

W rolnictwie i gospodarce żywnościowej niezmiernie ważną rolę spełnia chów zwierząt. W warunkach polskich jest to chów bydła i trzody chlewnej, natomiast chów owiec i drobiu ma już znacznie mniejsze znaczenie. Tak pogłowie bydła jak i trzody chlewnej wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Jest to wynikiem powiązania chowu ze strukturą użytków rolnych i produkcją roślinną, strukturą gospodarstw, zasobami siły roboczej itp. Na pewnych terenach znaczny jest również wpływ tradycji, a także ukierunkowania produkcji na samozaopatrzenie. Jedynie chów trzody chlewnej i drobiu w farmach oparty jest w wysokim stopniu na paszach przemysłowych z zewnątrz.

W 1990 r. pogłowie bydła w Polsce wynosiło 10 049 tys. sztuk, w tym 4919 sztuk krów i od szeregu lat malało. Obsada bydła na 100 ha użytków rolnych wynosiła 53,7 sztuk wykazując znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Było ono wynikiem tak w miarę intensywnej i produktywniej gospodarki hodowlanej o charakterze rynkowym, jak i tradycji, a więc konieczności zaopatrzenia rodzin producentów w mleko i jego przetwory oraz obornik do nawożenia ziemi.

Na terenach przygranicznych pogłowie bydła w 1990 r. stanowiło 27,0% (2723 tys. sztuk) ogółu pogłowia w Polsce (20,9% - 2009 tys. sztuk przygraniczne tereny wschodnie i 6,2% - 624 tys. sztuk tereny zachodnie), a jego obsada na 100 ha użytków rolnych wykazywała duże zróżnicowanie przestrzenne. Stosunkowo niska obsada bydła, poniżej 45 i 45-50 sztuk występowała na terenach zachodnich, a znacznie wyższa na terenach wschodnich, od poniżej 45 sztuk w woj. chełmskim, do 60-65 sztuk w białostockim i powyżej 65 sztuk w krośnieńskim (od 40,5 sztuk na 100 ha UR w woj. gorzowskim do 46,6 w wałbrzyskim i od 44,5 sztuk w woj. chełmskim do 63,8 w suwalskim i 74,1 sztuk w krośnieńskim).

Tabela 1. Udział terenów przygranicznych w krajowej produkcji zbóż i ziemniaków w 1990 r.

Województwa	Powierzchnia w tys. ha	Zasiewy zbóż w tys. ha	Zbiory zbóż w tys. t	Skup zbóż w tys. t	Nadwyżki i niedobory w zaopatrzeniu lud- ności w tys. ton	Zasiewy ziemniaków w tys. ha	Zbiory ziemniaków w tys. t	Skup ziemniaków w tys. t	Nadwyżki i niedobory w tys. t
1. Elbląg	393,4	157,3	708,7	301,2	+ 246,8	9,0	238,0	22,0	- 29,8
2. Olsztyn	675,7	266,5	1 058,1	453,2	+ 368,0	29,5	612,9	130,2	+ 49,4
3. Suwałki	538,1	200,3	618,2	126,1	+ 73,2	28,6	573,2	67,6	+ 22,2
4. Białystok	559,1	269,9	722,1	137,3	+ 58,8	52,7	1 007,7	111,6	+ 40,8
5. Biała Podlaska	370,4	184,0	504,6	73,0	+ 38,4	55,3	1 221,0	243,3	+ 215,9
6. Chełm	247,9	114,9	353,0	115,2	+ 87,3	19,4	395,2	25,6	+ 5,4
7. Zamość	491,6	255,9	851,2	220,2	+ 164,3	36,3	720,5	15,4	- 25,6
8. Przemysł	257,7	101,9	352,9	55,7	+ 9,6	22,5	485,4	20,0	- 20,6
9. Krosno	243,3	65,5	190,5	15,3	- 40,5	23,3	457,4	15,0	- 40,2
Tereny wschodnie	3 777,1	1 616,2	5 359,4	1 587,2	+ 1 005,9	276,6	5 710,3	650,9	+ 217,5
10. Szczecin	532,1	214,0	895,9	320,8	+ 210,3	32,5	731,5	320,8	+ 204,8
11. Gorzów Wlkp.	355,3	152,4	560,8	163,6	+ 107,0	11,5	325,6	101,2	+ 45,7
12. Zielona Góra	355,4	158,0	512,6	164,6	+ 87,0	20,5	371,2	66,3	- 13,8
13. Jelenia Góra	201,4	71,4	271,8	84,0	+ 24,8	10,3	211,6	16,3	- 43,7
Tereny zachodnie	1 444,2	595,8	2 241,1	733,0	+ 429,1	74,8	1 639,9	504,6	+ 193,0
Razem przygraniczne	5 221,3	2 212,0	7 600,5	2 320,2	+ 1 435,0	351,8	7 350,2	1 155,5	+ 410,5
Polska	18 783,8	8 530,8	28 013,5	6 574,7	+ 2 219,0	1 835,3	36 312,8	5 003,8	+ 578,9
Udział teren. przygr.	27,8	25,9	27,1	35,3	64,7	19,1	20,2	23,1	70,9
wschodnie	20,1	18,9	19,1	24,1	45,3	15,1	15,7	13,0	37,6
zachodnie	7,7	7,0	8,0	11,2	19,4	4,0	4,5	10,1	33,3

W strukturze stada wysoki był udział krów (49,0% - 4919 tys. sztuk), z czego na tereny przygraniczne przypadało 24,5% - 1206 tys. sztuk (19,8% - 973 tys. sztuk przygraniczne tereny wschodnie i 4,7% - 233 tys. tereny zachodnie). Na terenach zachodnich udział krów w stadzie wynosił od 36,0% w woj. szczecińskim do 38,3% w jeleniogórskim i przeważał kierunek chowu mięsny z udziałem mlecznego. Na terenach wschodnich udział krów w stadzie był znacznie wyższy, od 40,2% w woj. olsztyńskim do 51,7% w białostockim i 54,3% w przemyskim i przeważał mięsno-mleczny bądź mleczno-mięsny kierunek chowu. Pogłowie krów na 100 ha UR na przygranicznych terenach zachodnich wynosiło od 15,0 sztuk w woj. gorzowskim do 18,6 w jeleniogórskim, zaś na terenach wschodnich od 21,0 sztuk w woj. olsztyńskim do 29,8 w białostockim i 36,5 sztuk w krośnieńskim. Tak więc występowały bardzo wyraźne różnice w wielkości pogłowia bydła, a także krów między przygranicznymi terenami zachodnimi i wschodnimi, co rzutowało na odmienne kierunki chowu i wielkość produkcji.

Trzoda chlewna zajmuje ważne miejsce w chowie zwierząt gospodarskich, a zwłaszcza produkcji zwierzęcej i gospodarce żywnościowej. Jej pogłowie w 1990 r. wynosiło 19 464 tys. sztuk, wykazując w całym okresie powojennym znaczne zmiany. Na 100 ha użytków rolnych w 1990 r. przypadało 104,6 sztuk świń, wykazując bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne.

Na terenach przygranicznych pogłowie trzody chlewnej w 1990 r. stanowiło 24,5% - 4919 tys. sztuk ogółu pogłowia (16,7% - 3249 tys. sztuk tereny przygraniczne wschodnie i 7,8% - 1516 tys. sztuk tereny zachodnie). Również obsada na 100 ha użytków rolnych wykazywała duże zróżnicowanie przestrzenne. Najniższa obsada, poniżej 80 sztuk na 100 ha UR występowała na terenach przygranicznych południowo-wschodnich i w woj. jeleniogórskim, zaś najwyższa, powyżej 100 sztuk na terenach północno-wschodnich i zachodnich (od 35,5 sztuk na 100 ha UR w woj. krośnieńskim, do 72,4 w białostockim i 111,7 sztuk w woj. suwalskim i od 52,6 sztuk w woj. jeleniogórskim do 111,4 w szczecińskim i 124,8 sztuk w zielonogórskim. Tak więc na przygranicznych terenach zachodnich obsada pogłowia trzody była znacznie wyższa, a część z nich wchodziła w skład Wielkopolsko-Pomorskiego rejonu chowu trzody chlewnej. Natomiast na terenach wschodnich woj. białkopodlaskie i suwalskie stanowiły część rejonu Podlaskiego gdzie chów trzody chlewnej w wysokim stopniu oparty był na ziemniakach.

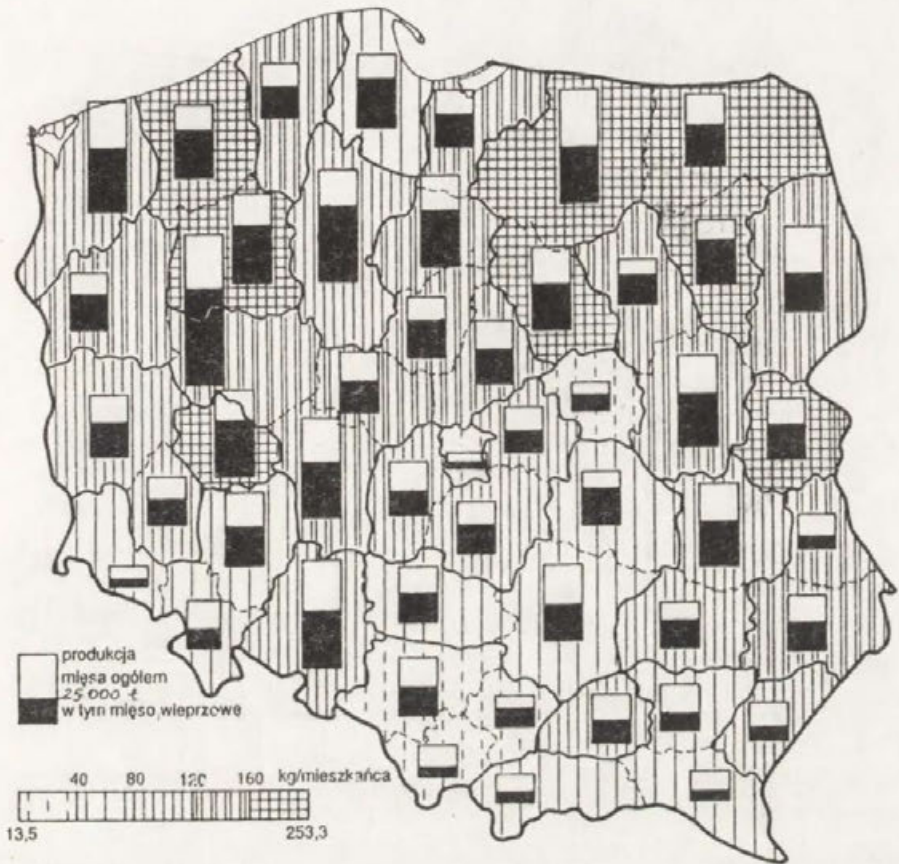
Produkcja żywca rzeźnego w Polsce w 1990 r. wyniosła 4493 tys. ton, co w przeliczeniu na mięso (łącznie z tłuszczami i podrobami w wadze poubojowej ciepłej) stanowiło 3321 tys. ton (w tym 3113 tys. ton mięsa). W okresie powojennym produkcja mięsa, podobnie jak chów zwierząt ulegała częstym zmianom. W strukturze gatunkowej ponad 1/2 (55,4% - 1841 tys. ton stanowiło mięso wieprzowe, ponad 1/4 (25,7% - 856 tys. ton) wołowe i cielęce i 1/10 (10,0% - 332 tys. ton) drobiowe. Pozostała reszta, 2,5% to mięso baranie i końskie oraz 6,4% podroby.

Produkcja mięsa na 1 ha użytków rolnych w 1990 r. wynosiła 178 kg, natomiast na 1 mieszkańca 87,7 kg i była bardzo zróżnicowana przestrzennie.

Udział terenów przygranicznych w produkcji mięsa wynosił 25,5% - 846,4 tys. ton (17,5% - 582,7 tys. ton przygraniczne tereny wschodnie i 8,0% - 263 tys. ton tereny zachodnie), wykazując również znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Najniższa produkcja mięsa na mieszkańca, poniżej 80 kg występowała na terenach południowych obu obszarów przygranicznych, zaś najwyższa, powyżej 160 kg na terenach północno-wschodnich (od 41,3 kg na mieszkańca w woj. jeleniogórskim do 130,5 kg w gorzowskim i od 67,6 kg w woj. krośnieńskim do 215,6 kg w białkopodlaskim - ryc. 5).

Z ogólnej produkcji mięsa wynoszącej 3321 tys. ton około 16% (543 tys. ton) wynosiło samozaopatrzenie ludności nierolniczej. Pozostała reszta (2725 tys. ton) przeznaczona została na sprzedaż z czego prawie 40% skupione już zostało na wolnym rynku. Na osobę ludności nierolniczej produkcja mięsa w 1990 r. wyniosła 80 kg.

Udział terenów przygranicznych w produkcji towarowej mięsa wynosił 25,2% - 653,4 tys. ton (17,1% - 443,6 tys. ton przygraniczne tereny wschodnie i 8,1% - 209,8 tys. ton zachodnie), wykazując również duże zróżnicowanie przestrzenne. Najniższa produkcja towarowa mięsa, poniżej 70, a nawet poniżej 40 kg na 1 osobę ludności nierolniczej występowała w woj. jeleniogórskim i krośnieńskim, nieco wyższa, 70-100 kg na terenach zachodnich, a najwyższa powyżej 150 kg na terenach północno-wschodnich i w woj. białkopodlaskim (od 36,7 kg w woj. jeleniogórskim do 132,7 kg w gorzowskim i od 57,7 kg w woj. krośnieńskim do 263,7 kg w białkopodlaskim (ryc. 6).

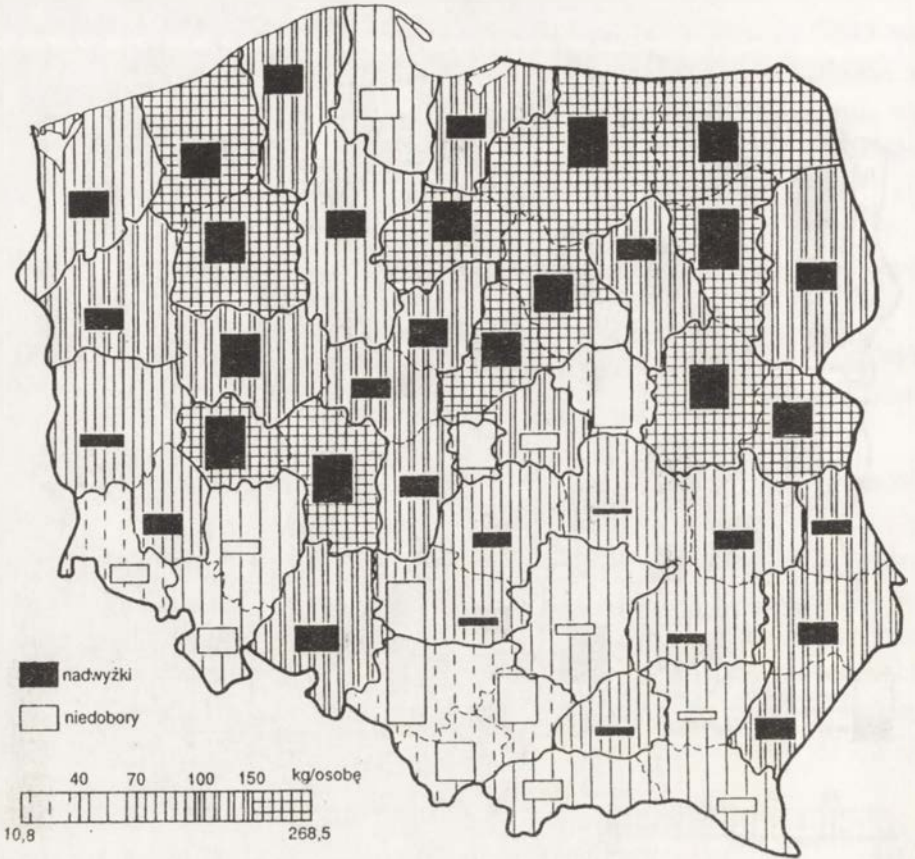

Ryc. 5. Produkcja mięsa ogółem i na 1 mieszkańca w Polsce - 1990 r.
 Rolnictwo ogółem

Bilans produkcji i spożycia mięsa przez ludność nierolniczą w 1990 r. w skali całego kraju był dodatni i wynosił +407 tys. ton w tym 69,6% - 283,1 tys. ton był udział terenów przygranicznych (56,6% - 229,9 tys. ton tereny wschodnie i 13,1% - 53,2 tys. ton zachodnie). W sumie tereny przygraniczne (za wyjątkiem woj. jeleniogórskiego i krośnieńskiego) dostarczały wysokich nadwyżek produkcji mięsa, które przeznaczone zostały na zaopatrzenie niedoborów w aglomeracjach miejsko-przemysłowych i na eksport.

Produkcja mleka w Polsce w 1990 r. wyniosła 15 371 mln litrów, wykazując po 1980 r. powolny spadek, spowodowany mimo powolnego wzrostu mleczności zmniejszaniem się pogłowia krów. Wiel-

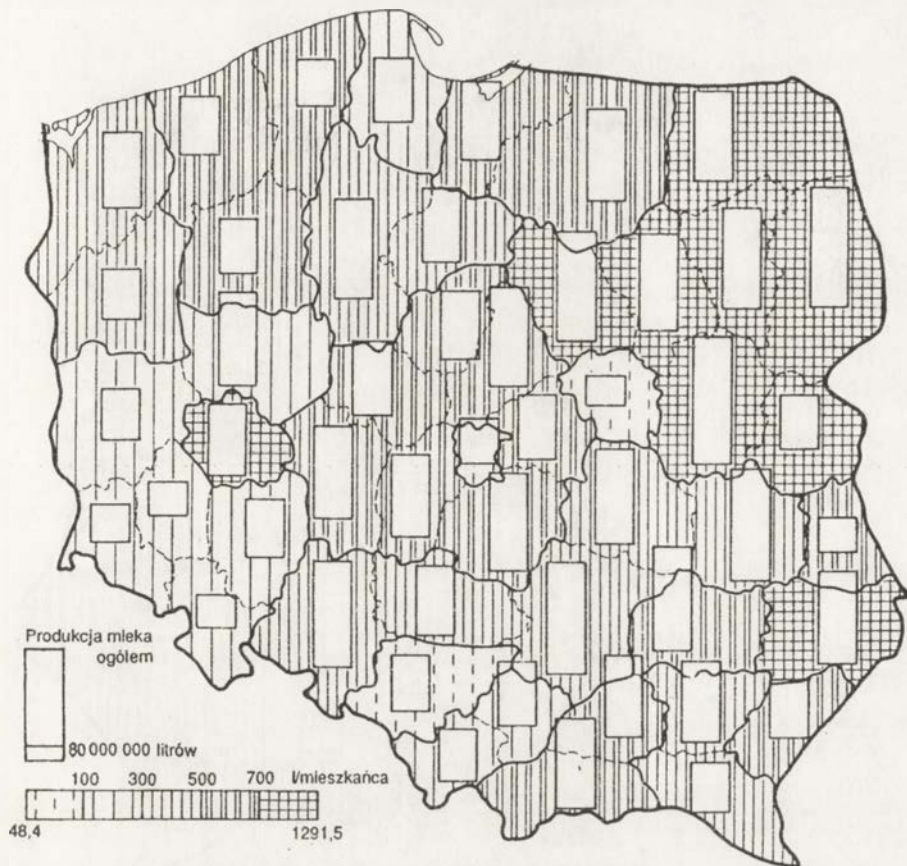

Ryc. 6. Produkcja towarowa mięsa w kg na 1 osobę ludności nieronicej - 1990 r. Nadwyżki i niedobory w zaopatrzeniu

kość produkcji mleka na 1 ha użytków rolnych wynosiła 821 litrów, zaś na 1 mieszkańca 404 litry.

Udział terenów przygranicznych w produkcji mleka wynosił 23,6% - 3626 mln litrów (18,9% - 2904 mln litrów tereny przygraniczne wschodnie i 4,7% - 772 mln litrów zachodnie). Na terenach przygranicznych produkcja mleka na 1 mieszkańca była nieco wyższa od średniej krajowej, wynosząc 525 litrów, lecz znacznie niższa, 275 litrów na terenach zachodnich i wyższa, 679 litrów na terenach wschodnich. Najniższa produkcja mleka na 1 mieszkańca, poniżej 300 litrów występowała na południowo-zachodnich terenach przygranicznych, zaś najwyższa, powyżej 700 litrów na terenach południowo-wschodnich (od 260 litrów w woj. jeleniogórskim do 390 w gorzowskim i od 478 litrów w woj. krośnieńskim do 882 w suwalskim (ryc. 7).

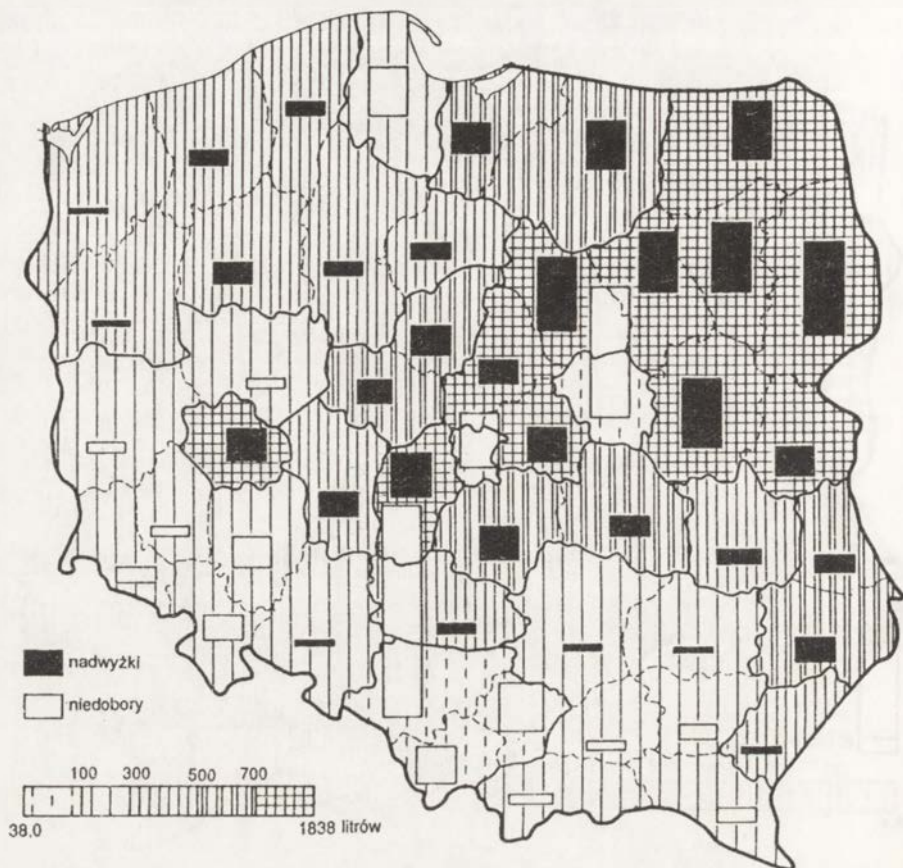

Ryc. 7. Produkcja mleka ogółem i na 1 mieszkańca w Polsce - 1990 r.
Rolnictwo ogółem

Tak duże różnice w produkcji mleka na 1 mieszkańca były wynikiem wielkości pogłowia krów, ich mleczności i liczby ludności zamieszkującej poszczególne województwa (ryc. 7).

W 1990 r. produkcja towarowa mleka w skali całego kraju stanowiła 75% ogólnej produkcji i wynosiła 10 352 mln litrów, zaś na 1 osobę ludności nierolniczej osiągnęła wielkość 370 litrów.

Udział terenów przygranicznych w produkcji towarowej mleka wynosił 25,0% - 2585 mln litrów (19,4% - 2009 mln litrów tereny przygraniczne wschodnie i 5,6% - 576 mln tereny zachodnie). Na terenach przygranicznych produkcja mleka na 1 osobę ludności nierolniczej była wyższa niż średnio w kraju wynosząc 489 litrów, lecz była znacznie niższa na terenach przygranicznych zachodnich wynosząc zaledwie 258 litrów, a znacznie wyższa na terenach wschodnich osiągając wielkość

Ryc. 8. Produkcja towarowa mleka w kg na 1 osobę ludności nierolniczej - 1990 r. Nadwyżki i niedobory w zaopatrzeniu

658 litrów, wykazując również znaczne zróżnicowanie przestrzenne (od 170 litrów w woj. jeleniogórskim do 340 w gorzowskim i od 267 litrów w woj. krośnieńskim do 1013 w suwalskim - ryc. 8).

Bilans produkcji i zapotrzebowania ludności nierolniczej na mleko (mleko i jego przetwory przeliczone na mleko) był dodatni (+773,0 mln litrów). Wysokie nadwyżki produkcji mleka występowały na terenach wschodnich (+940,0 mln litrów) a niedobory na terenach zachodnich (-207 mln litrów). Północno-wschodnie tereny przygraniczne wchodziły w skład północno-wschodniego rejonu produkcji mleka w Polsce.

Tabela 2. Udział terenów przygranicznych w krajowej produkcji zwierzęcej i towarowości rolnictwa w 1990 r.

Województwa	Bydło w tys. szt.	w tym krowy w tys. szt.	Trzoda w tys. szt.	Produkcja mięsa w tys. t	Skup mięsa w tys. t	Nadwyżki i niedobory w tys. t	Produkcja mleka w mln l	Skup mleka w mln l	Nadwyżki i niedobory	Prod.tow. w JZ na 1 ha UR	Produkcja towarowa w JZ na 1 zatrudnio- nego w rolnictwie
1. Elbląg	193	79	383	59,6	46,6	+ 21,0	314,0	229,9	+ 102,1	33,2	217,9
2. Olsztyn	353	142	665	122,1	96,7	+ 56,9	404,0	354,1	+ 154,9	28,4	208,3
3. Suwałki	339	140	567	81,3	65,0	+ 42,6	406,0	324,2	+ 212,2	23,0	144,1
4. Białystok	342	177	429	87,9	62,0	+ 27,2	521,0	424,2	+ 249,2	22,8	100,1
5. Białą Podlaska	169	82	413	64,9	50,9	+ 37,4	229,0	174,2	+ 106,6	24,3	110,7
6. Chełm	110	51	170	33,2	23,7	+ 13,8	148,0	96,4	+ 46,7	27,7	120,3
7. Zamość	267	133	343	59,6	45,0	+ 24,8	405,0	200,9	+ 99,7	28,8	92,8
8. Przemysł	151	82	194	41,3	31,1	+ 11,1	252,0	100,9	+ 0,8	27,1	74,4
9. Krosno	176	87	85	32,8	22,4	- 4,9	222,0	104,9	- 32,2	17,4	42,0
Tereny wschodnie	2 009	973	3 249	582,7	443,6	+ 229,9	2 904,0	2 008,8	+ 940,0	26,1	115,9
10. Szczecin	241	87	587	114,0	88,0	+ 30,8	311,0	239,9	- 46,0	34,3	229,9
11. Gorzów Wlk.	143	53	383	64,3	52,0	+ 24,6	192,0	133,8	- 3,1	31,5	173,3
12. Zielona Góra	143	56	441	64,1	52,7	+ 13,3	185,0	123,3	- 74,1	29,5	152,1
13. Jel. Góra	97	37	105	21,3	17,1	- 15,5	134,0	79,0	- 83,8	20,9	98,0
Tereny zachodnie	624	233	1 516	263,7	209,8	+ 53,2	722,0	576,0	- 207,0	30,9	171,1
Razem przygraniczne	2 723	1 206	4 765	846,4	653,4	+ 281,1	3 626,0	2 584,8	+ 733,0	27,4	128,9
Polska	10 049	4 919	19 467	3 321,5	2 588,3	+ 407,0	15 371,0	10 351,7	+ 451,8	30,8	115,5
Udział teren. przygr. wschodnie	27,0	24,5	24,5	25,5	25,2	69,6	23,5	25,0			
zachodnie	20,9	19,8	16,7	17,5	17,1	56,5	18,9	19,4			
	6,2	4,7	7,8	8,0	8,1	13,1	4,7	5,6			

Wnioski

Podjęta próba przedstawienia wybranych zagadnień gospodarki żywnościowej na terenach przygranicznych, uchwycenia występującego zróżnicowania przestrzennego oraz ich miejsca w ramach gospodarki żywnościowej kraju przyniosła interesujące wyniki.

Rolnictwo na terenach przygranicznych (wschodnich i zachodnich) gospodarujące na 27,8% powierzchni użytków rolnych kraju dostarczało 25,4% krajowej produkcji towarowej. Występowały jednak znaczne różnice między wschodnimi i zachodnimi terenami przygranicznymi. Rolnictwo wschodnich terenów przygranicznych gospodarujące na 20,1% powierzchni użytków rolnych kraju dostarczało 17,5% produkcji towarowej, natomiast rolnictwo przygranicznych terenów zachodnich gospodarujące na 7,7% powierzchni użytków rolnych kraju dostarczało 8,3% produkcji towarowej Polski.

Poziom produkcji towarowej na terenach przygranicznych wynosił 27,4 JZ na 1 ha użytków rolnych i był nieco niższy od średniej krajowej (30,8 JZ/ha UR). Wyższa była natomiast produkcja towarowa wytworzona przez 1 osobę zatrudnioną w rolnictwie i wynosiła 128,9 JZ (115,5 JZ średnia krajowa). Występowały jednak znaczne różnice między wschodnimi i zachodnimi terenami przygranicznymi. Na terenach zachodnich poziom produkcji towarowej wynosił 30,9 JZ/ha UR, natomiast na wschodnich już tylko 26,1 JZ/ha UR. Wyższa była również na terenach zachodnich produkcja towarowa wytworzona przez zatrudnionego w rolnictwie, wynosząc 171,1 JZ, podczas gdy na terenach wschodnich zaledwie 128,9 JZ. Różnice w poziomie produkcji towarowej na terenach przygranicznych wynosiły: na terenach wschodnich od 17,4 JZ/ha UR w woj. krośnieńskim do 33,2 JZ w elbląskim, zaś na terenach zachodnich od 20,9 JZ/ha UR w woj. jeleniogórskim do 34,3 JZ w szczecińskim. Podobne różnice występowały w wielkości produkcji towarowej wytworzonej przez zatrudnionego w rolnictwie i wynosiły od 42,0 JZ w woj. krośnieńskim do 217,9 JZ w elbląskim i od 98,0 JZ w woj. jeleniogórskim do 229,9 JZ w szczecińskim.

Mimo peryferyjnego położenia w stosunku do reszty kraju gospodarka żywnościowa terenów przygranicznych była silnie związana z gospodarką żywnościową kraju dostarczając wysokich nadwyżek zbóż

(+1435 tys. ton), ziemniaków (+410 tys. ton), mięsa (+ 283 tys. ton) i mleka (+773 mln litrów). Część wschodnich i zachodnich obszarów przygranicznych wchodziła w skład istniejących rejonów uprawy, chowu zwierząt i produkcji żywności, np. północno-wschodnia część wschodniego obszaru przygranicznego wchodziła w skład rejonu wysokiej produkcji mięsa i mleka.

Rolnictwo i gospodarka żywnościowa wschodnich i zachodnich terenów przygranicznych wykazuje duże zróżnicowanie przestrzenne począwszy od struktury gospodarstw, liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie, wielkości nawożenia mineralnego, mechanizacji, a także struktury upraw, plonów itp., co uwidoczni się w wielkości produkcji poszczególnych produktów i całej produkcji towarowej rolnictwa.

Uzyskany wynik zróżnicowania przestrzennego terenów przygranicznych, ich powiązań z rolnictwem i gospodarką żywnościową kraju uznać można za próbę rozpoznania problemu. Niezmiernie interesujące byłyby wyniki ukazujące zachodzące zmiany w rolnictwie i gospodarce żywnościowej na terenach przygranicznych, a zwłaszcza badania szczegółowe w skali gmin. Ukazałyby one wpływ granic na rolnictwo i gospodarkę żywnościową oraz szczegółowe zróżnicowanie przestrzenne.

Literatura

Szczęsny R., *Współczesne przemiany struktury rolnictwa Polski*, W-wa 1992. 63 s. + 52 ryc. (maszynopis)

Szczęsny R., *Zróżnicowanie produkcji rolnictwa polskiego w aspekcie gospodarki żywnościowej w 1990 r.* Zeszyty IGiPZ PAN, W-wa 1993 (w druku)

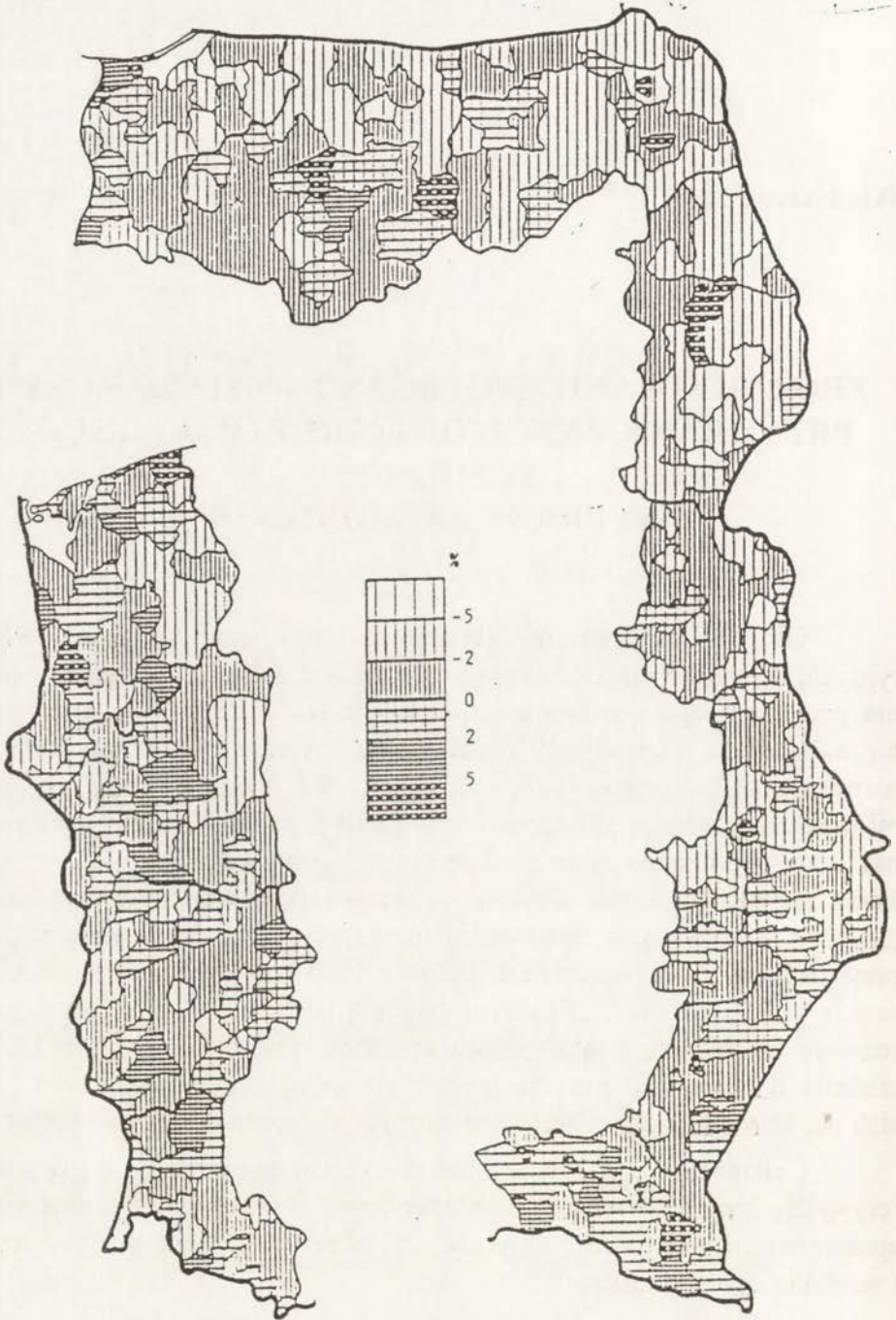
Władysława Stola

ZRÓŻNICOWANIE SPOŁECZNO-GOSPODARCZE PRZYGRANICZNYCH OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE WYBRANE ZAGADNIENIA

Obszary przygraniczne, jako specyficzna forma terenów peryferyjnych, cechujące się kumulacją problemów z zakresu zagospodarowania przestrzennego i rozwoju społeczno-gospodarczego, były w literaturze określane jako obszary problemowe, wymagające szczegółowego rozpoznania (Zagożdżon 1988, Falkowski 1990, Kamiński 1992). Przedmiotem szczególnego zainteresowania i badań naukowych stały się jednak dopiero po zapoczątkowaniu przemian ustrojowych i gospodarczych kraju, zmianie jego geopolitycznego usytuowania w Europie i wynikających z tego nowych możliwości rozwojowych, zwłaszcza obszarów przygranicznych. Utworzenie w połowie 1993 r. z inicjatywy i pod kierunkiem prof. dr hab. A. Stasiaka, projektu badawczego pt. "Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski", zintensyfikowało nad nimi badania i upowszechnienie wyników (Stasiak A., Miros K., red. 1993; Eberhardt P., Komornicki T., red. 1993).

Celem tego opracowania jest rozpoznanie w skali gmin i charakterystyka zróżnicowania przestrzennego wybranych problemów społeczno-gospodarczych, dotyczących także rolnictwa, zachodniego i wschodniego pogranicza.

Za obszary wiejskie pogranicza przyjęto 167 gmin w czterech województwach zachodnich oraz 364 gmin w dziewięciu województwach północno-wschodnich i wschodnich, objętych badaniami w ramach cytowanego projektu badawczego.

**Ryc. 1. Zmiany liczby ludności w latach 1988-1991
na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski
(1988 = 100%)**

Wschodnie i zachodnie przygraniczne obszary wiejskie obejmują więc łącznie 531 gmin, czyli nieco ponad 1/4 ogólnej ich liczby w kraju, i zamieszkuje w nich (3042,4 tys. w 1991 r.) około 1/5 (20,9%) wiejskiej ludności Polski, w tym na obszarach zachodnich 5,8% (838,6 tys.), a na wschodnich 15,1% (2203,8 tys.).

Przeciętnie na obszarach przygranicznych ludność wiejska stanowi niewiele ponad 2/5 (43,4%) ogólnego ich zaludnienia, przy czym na obszarach zachodnich tylko co trzecia osoba zamieszkuje na wsi (31,6%), a na wschodnich, z racji znacznie mniejszego ich zurbanizowania, co druga (50,7%). Pod tym względem są one również wewnątrz bardzo zróżnicowane. W skali województw udział ludności wiejskiej waha się na obszarach zachodnich od około 24% w woj. szczecińskim do około 37-38% w gorzowskim i zielonogórskim, na wschodnich zaś od poniżej 40% w woj. białostockim (37,9%) i olsztyńskim (39,8%) do ponad 60% w woj. białkopodlaskim (63,6%), krośnieńskim (64,9%), przemyskim (61,1%) i ponad 70% w woj. zamojskim.

Pomimo stosunkowo dużego zróżnicowania udziału ludności wiejskiej w województwach przygranicznych zróżnicowanie gęstości zaludnienia wsi jest małe i należy ona do najmniejszych w kraju. W większości gmin, zwłaszcza przylegających do granic, gęstość zaludnienia wynosi poniżej 20-30 osób/km². Gminy o dużym, przekraczającym średnie zaludnienie obszarów wiejskich kraju (51 osób/km²), występują w skupieniach tylko w zachodniej i środkowej części województw południowo-wschodnich (zamojskim, przemyskim i krośnieńskim) oraz w południowej części woj. jeleniogórskiego.

Gminy słabo zasiedlone należały na ogół do obszarów wyludniających się. W latach 1978-1988 w większości gmin północno-wschodnich, wschodnich i Środkowego Nadodrza liczba mieszkańców zmniejszyła się, w tym w wielu gminach o 2-10 i więcej %.

Proces odpływu ludności utrzymywał się i w latach następnych (ryc. 1). W okresie 1988-1991 w większości gmin nie sąsiadujących z miastami liczba mieszkańców zmniejszyła się, a w niektórych z nich, szczególnie w północno-wschodnich i pomorskich, ubytki ludności wynosiły od 2 do 5 a sporadycznie i więcej %. Kształtowanie się tych zagadnień miało powiązania z przestrzennym zróżnicowaniem struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, w tym zwłaszcza udziału lud-

ności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych oraz udziału czynnych zawodowo w rolnictwie.

Pod względem wielkości udziału ludności pozarolniczej badane gminy są bardzo zróżnicowane. Dotyczy to szczególnie obszarów wschodniego pogranicza, oraz południowych pogranicza zachodniego (tab. 1). W pierwszych udział ludności pozarolniczej kształtował się dużo poniżej średniego odsetka dla obszarów wiejskich kraju (61% w 1988r.) i wynosił na ogół poniżej 40%, gdy np: w woj. jeleniogórskim w każdej z gmin był wyższy od odsetka krajowego, przy czym w co trzeciej wynosił ponad 80%, a w woj. zielonogórskim był równie wysoki w co piątej gminie.

Tabela 1

Liczba gmin według udziału (%) ludności pozarolniczej w 1988 r.

Województwo	Ogółem	0-30	30-40	40-50	50-70	70-80	80-90	90-100
I. Pogranicza								
zachodniego	167	0	9	27	76	31	18	6
gorzowskie	38	0	1	6	29	2	0	0
jeleniogórskie	28	0	0	0	8	10	8	2
szczecińskie	51	0	8	20	17	2	2	2
zielonogórskie	50	0	0	1	22	17	8	2
II. Pogranicza								
wschodniego	364	7	62	108	147	29	10	1
bialskopodlaskie	36	0	3	22	10	1	0	0
białostockie	49	3	16	10	15	2	2	1
chełmskie	26	0	1	10	13	2	0	0
elbląskie	37	0	1	20	13	3	0	0
krośnieńskie	39	0	0	2	16	14	7	0
olsztyńskie	48	0	7	11	26	4	0	0
przemyskie	35	0	3	4	25	3	0	0
suwalskie	43	3	13	13	14	0	0	0
zamojskie	51	1	18	16	15	0	1	0
III. Ogółem pogranicza	531	7	71	135	223	60	28	7
Polska	2121	27	196	488	925	282	160	43

W 1988 r. niskim, poniżej 50%, udziałem ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych cechowała się w województwach zachodnich co piąta gmina, spośród których ponad 3/4 znajdowało się w woj. szczecińskim. Natomiast w województwach pogranicza wschodniego tak niski odsetek ludności pozarolniczej występował niemal w co drugiej gminie (w 177 spośród 364), przy czym skupiały się one głównie na terenach północno-wschodnich i w woj. zamojskim.

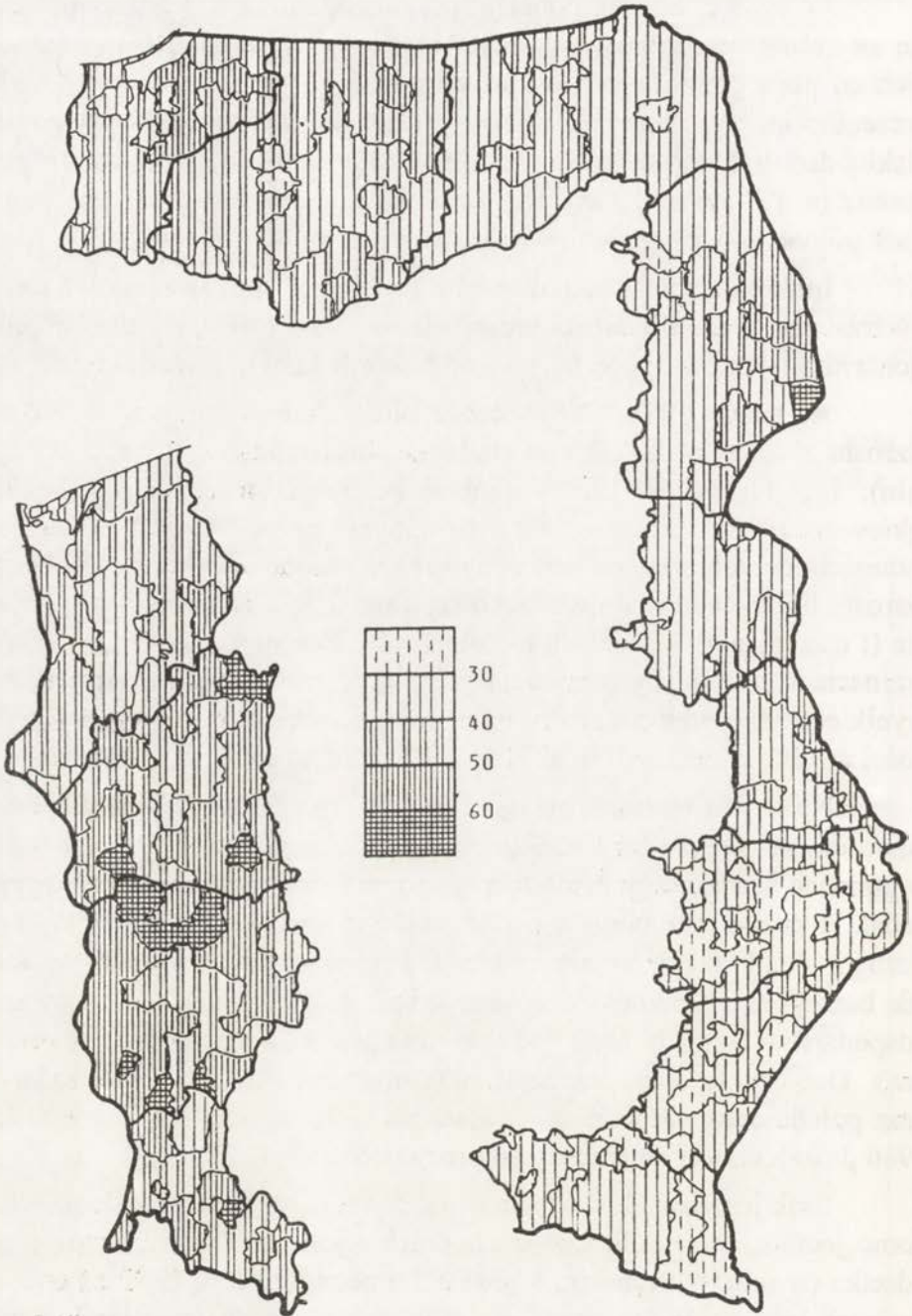
Interesującym i niepokojącym problemem jest stosunkowo duży i wzrastający udział ludności niezarobkowej (emerytów, rencistów, pensjonariuszy domów opieki itp.) wśród pozarolniczej ludności wiejskiej.

W latach 1978-1988 ludność niezarobkowa na wsi w Polsce wzrosła z 1,6 mln do 2,9 mln (ludność pozarolnicza z 7,5 mln do 8,9 mln), i z 11,2% do 19,8% ogólnej liczby ludności wiejskiej (Gołębiewska 1992). Oznacza to między innymi, że wzrost liczby i udziału ludności pozarolniczej na wsi odbywał się przede wszystkim na skutek wzrostu liczby ludności niezarobkowej a nie dzięki wzrostowi zatrudnienia (i utrzymania) w działach nierolniczych. Być może, że w niektórych gminach wzrost liczby utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych był wynikiem tylko wzrostu liczby ludności niezarobkowej. Grupę tej ludności w 1988 r. stanowili w 83% (w 1978 r. 94%) emeryci i renciści.

Na wielu terenach przygranicznych (ryc. 2) na 2-3 osoby zawodowo czynne przypadał 1 niezarobkujący. Szczególnie jest to widoczne w gminach Środkowego Nadodrza, gdzie na 2 czynnych zawodowo przypadała 1 osoba utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych. Od 1988 r. liczba i udział faktycznie niezarobkujących niewątpliwie wzrosły na skutek bezrobocia. Dotknęło ono szczególnie pracowników państwowych gospodarstw rolnych oraz ludność dwuzawodową (chłopsko-robotniczą). Dotyczy to więc przede wszystkim gmin północnych i zachodnich oraz południowo-wschodnich, zwłaszcza tych, z których w końcu lat 1980 dużo ludności dojeżdżało do pracy (tab. 2).

Brak jest danych o wielkości bezrobocia ludności wiejskiej. Wiadomo jednak, że w północno-wschodnich rejonach o największym jego odsetku (w woj. olsztyńskim i suwalskim ponad 20% w 1992 r.) oraz w gminach bieszczadzkich bezrobotni rekrutują się w dużym stopniu z byłych pracowników państwowych gospodarstw rolnych. W rejonach zaś o stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej, a więc np. w woj. przemyskim, zachodnich gminach woj. krośnieńskiego bezrobocie

Ryc. 2. Ludność niezarobkowa w stosunku do czynnych zawodowo w 1988 r. na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski (wg T.Gołębskiej)

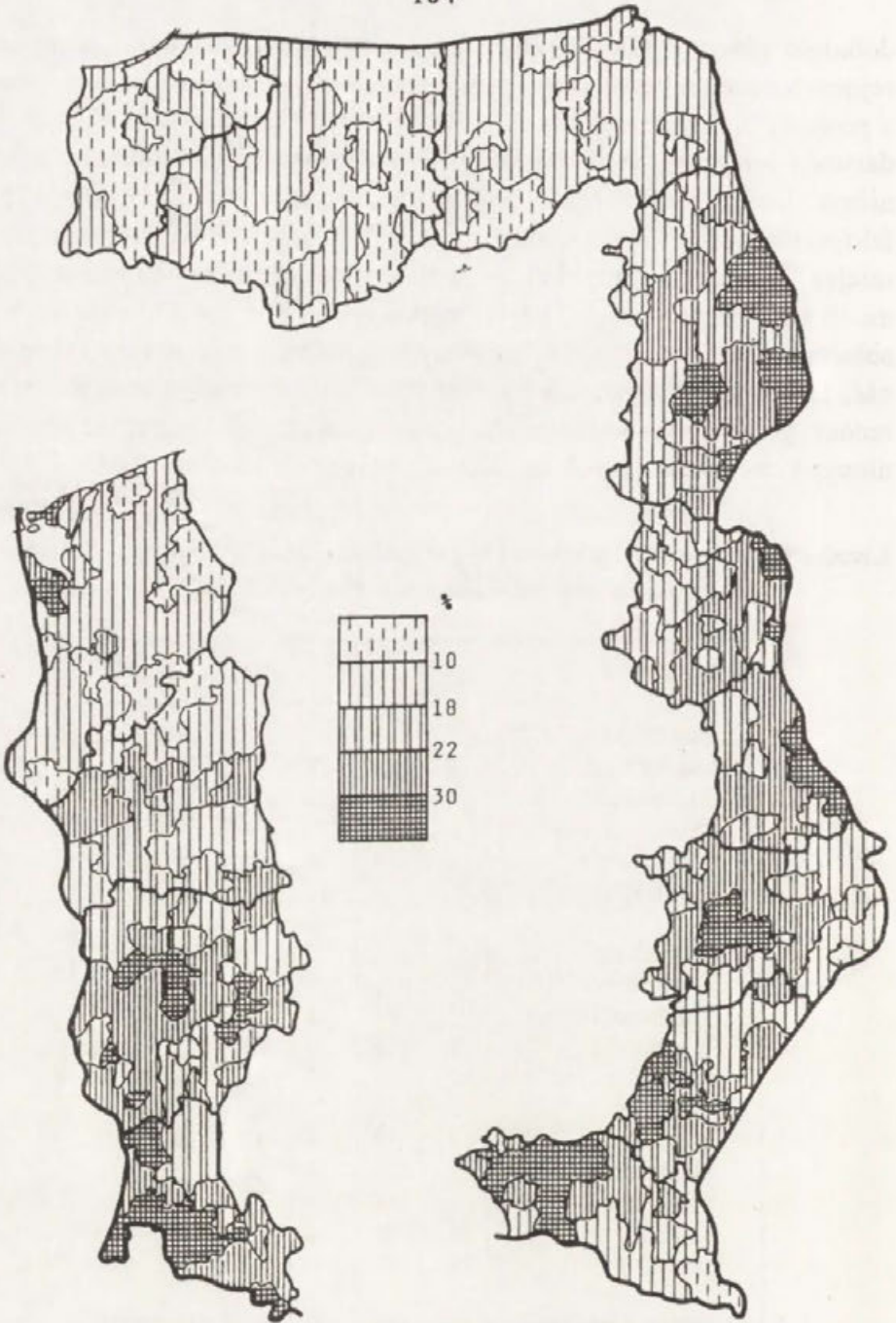

dotknęło głównie zatrudnionych poza rolnictwem. Pomimo, że w tych rejonach odsetek bezrobotnych był niższy (12-16% w 1992 r.), to jednak z powodu nie zaliczania do nich zwalnianych z pracy właścicieli gospodarstw i większej niż na terenach północno-wschodnich gęstości zaludnienia liczba pozostającej bez pracy ludności wiejskiej może być faktycznie większa. Ma to duże znaczenie w aspekcie tworzenia nowych miejsc pracy. Na przykład w woj. białostockim, w sierpniu 1992 r., na 40 tys. bezrobotnych 15 tys. mieszkało na wsi, co w przeliczeniu na sołectwa (1421) dawało 10 bezrobotnych. Można więc teoretycznie uznać, że problem bezrobocia był tam łatwiejszy do rozwiązania niż na terenach południowo-wschodnich, gęsto zasiedlonych i agrarnie przeludnionych czyli cechujących się także ukrytym bezrobociem (Lelito 1992).

Tabela 2

Liczba gmin według udziału (%) wyjeżdżających do pracy czynnych zawodowo mieszkańców gmin w 1988 r.

Województwo	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	> 50
I. Pogranicza						
zachodniego	2	19	58	51	28	9
gorzowskie	0	9	13	15	1	0
jeleniogórskie	0	0	6	10	9	3
szczecińskie	2	7	26	11	4	1
zielonogórskie	0	3	13	15	14	5
II. Pogranicza						
wschodniego	70	126	88	59	18	3
białkopodlaskie	8	18	8	2	0	0
białostockie	22	15	5	4	2	1
chełmskie	2	14	8	2	0	0
elbląskie	1	7	17	12	0	0
krośnieńskie	3	4	6	13	11	2
olsztyńskie	1	21	13	12	1	0
przemyskie	1	6	14	10	4	0
suwalskie	13	21	8	1	0	0
zamojskie	19	20	9	3	0	0
III. Ogółem pogranicze	72	145	146	110	46	12
Polska	154	478	635	475	256	124

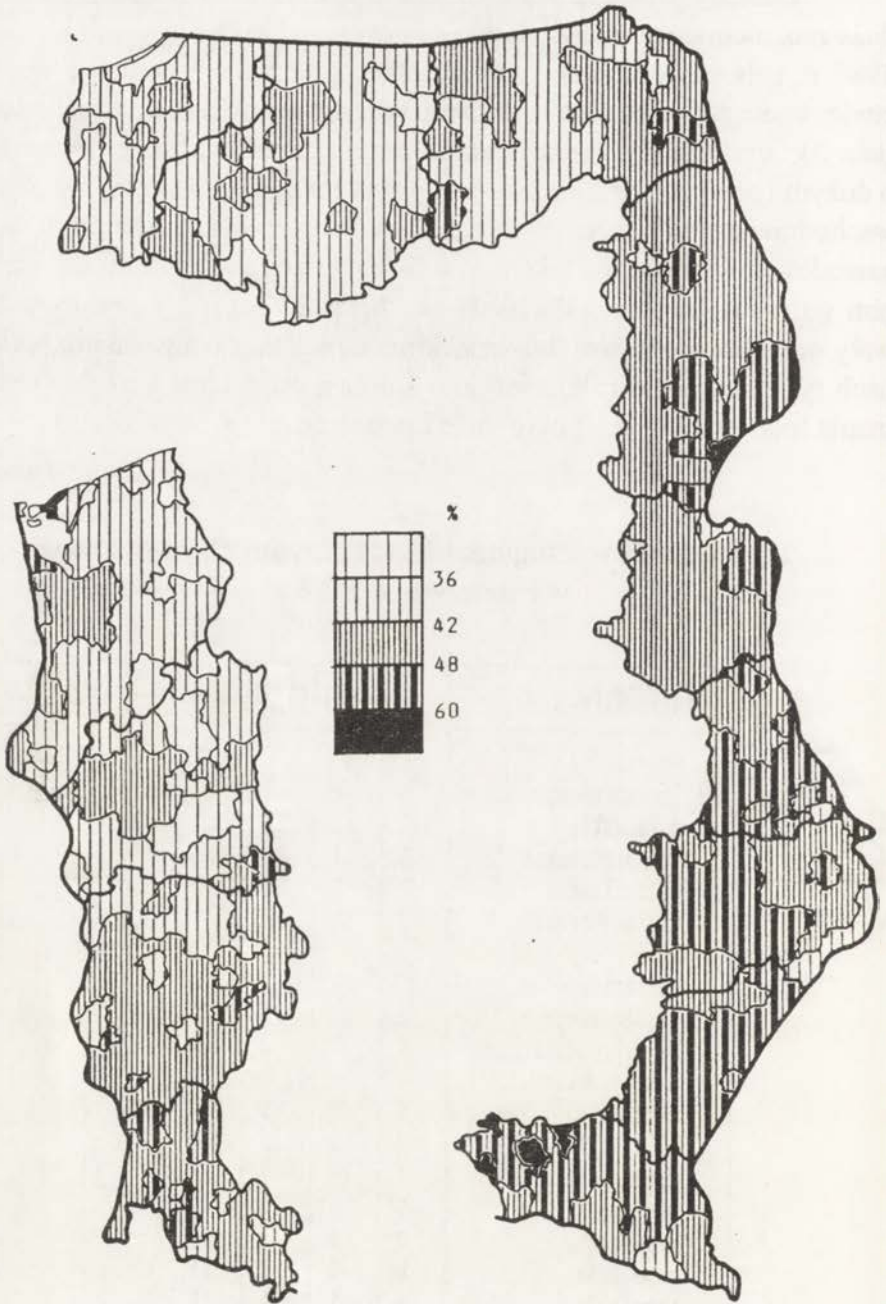
Ryc. 3. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie zatrudnionych w rolnictwie w 1988 r. na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski (wg T.Gołębskiej)

Obszary wiejskie województw przygranicznych cechuje również duże zróżnicowanie udziału ludności czynnej zawodowo w rolnictwie. W 1988 r. najniższy odsetek, poniżej 20%, czynnych zawodowo w rolnictwie, występował prawie wyłącznie w gminach pogranicza zachodniego (tab. 3), cechującego się też znacznie mniejszym odsetkiem gmin (8%) o dużym (powyżej 70%) udziale tej grupy ludności niż gminy pogranicza wschodniego (39%). Na pograniczu zachodnim w żadnej z gmin czynni zawodowo w rolnictwie nie stanowili 80%, gdy na pograniczu wschodnim gmin takich było 14% (w Polsce 6,7% gmin), przy czym występowały one głównie w woj. białostockim, zamojskim i suwalskim. Na terenach tych znaczenie rolnictwa jako źródła zatrudnienia, a więc i utrzymania ludności wiejskiej było duże i przestrzennie zróżnicowane.

Tabela 3

**Liczba gmin według udziału (%) czynnych zawodowo
w rolnictwie w 1988 r.**

Województwo	0-20	20-40	40-60	60-80	80-100
I. Pogranicza zachodniego	5	26	91	45	0
gorzowskie	0	0	25	13	0
jeleniogórskie	2	14	12	0	0
szczecińskie	3	2	17	29	0
zielonogórskie	0	10	37	3	0
II. Pogranicza wschodniego	1	28	97	167	51
białkopodlaskie	0	0	2	30	4
białostockie	0	3	8	18	20
chełmskie	0	0	5	21	0
elbląskie	0	2	13	22	0
krośnieńskie	1	19	17	2	0
olsztyńskie	0	3	22	23	0
przemyskie	0	0	17	17	1
suwalskie	0	0	9	24	10
zamojskie	0	1	4	30	16
III. Ogółem pogranicze	6	54	188	212	51
Polska	19	246	846	874	136

**Ryc. 4. Udział kobiet wśród zatrudnionych w rolnictwie w 1988 r.
na zachodnich i wschodnich obszarach przygranicznych Polski
(wg T.Gołębskiej)**

Gminy pogranicza zachodniego i wschodniego bardzo się różnią także pod względem struktury wieku i płci ludności zatrudnionej w rolnictwie, co ma duży wpływ na "jakość" nakładów pracy i ich efektywność. Na terenach północnych i północno-zachodnich wśród pracujących w rolnictwie ponad 15- 20% stanowi ludność młoda w wieku 20-29 lat, a na terenach wschodnich i południowo-zachodnich na ogół poniżej 5-10%. Odwrotnie kształtuje się sytuacja pod względem udziału zatrudnionych w wieku poprodukcyjnym. Wynosi on od poniżej 20% w gminach północnych i bieszczadzkich do ponad 25-30% w gminach południowych pogranicza zachodniego i przygranicznych środkowo-wschodnich (ryc. 3). W gminach o dużym udziale ludności w wieku poprodukcyjnym wśród zatrudnionych w rolnictwie stosunkowo duży odsetek (50-60 i więcej %) stanowiły kobiety (ryc. 4). Na ogół, wysokiemu odsetkowi kobiet zatrudnionych w rolnictwie odpowiadał wysoki odsetek kobiet w wieku powyżej 60 lat. Natomiast, gdy wśród zatrudnionych w rolnictwie udział kobiet był względnie niski, to wśród nich stosunkowo duży odsetek stanowiły kobiety młode, w wieku 20-29 lat. Dotyczyło to przede wszystkim terenów północnych, ze znacznym udziałem dużych gospodarstw prywatnych (Głębocki 1992) oraz rolnictwa uspołecznionego (tab. 4). Pod koniec lat 1980 w 95% gmin pogranicza zachodniego państwowe użytki rolne stanowiły ponad 30-60% powierzchni użytków rolnych ogółem (tab. 5), przy czym w 38% gmin, głównie na Pomorzu Zachodnim, powyżej 60%. Podobnie dużym udziałem (ponad 30-60%) uspołecznionych użytków rolnych cechowało się rolnictwo większości gmin (85-90%) woj. olsztyńskiego i elbląskiego oraz zachodnich woj. suwalskiego. Na terenach tych nakłady pracy w rolnictwie były stosunkowo niskie i opierały się przede wszystkim na pracy mężczyzn w wieku produkcyjnym (Stoła 1993).

Przedstawione wybiórczo niektóre zagadnienia z zakresu problematyki społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza potwierdzają ich duże zróżnicowanie przestrzenne oraz potrzebę rozpoznania szczegółowego wielu innych zagadnień, zwłaszcza z zakresu zagospodarowania przestrzennego, mających wpływ na kierunki i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego.

Tabela 4

**Liczba gmin według udziału (%) uspołecznionych
użytków rolnych w powierzchni użytków rolnych**

Województwo	0-5	5-15	15-30	30-60	> 60
I. Pogranicza	4				
zachodniego	0	1	8	94	64
gorzowskie	0	0	4	20	14
jeleniogórskie	0	0	2	26	0
szczecińskie	0	0	0	16	35
zielonogórskie	0	1	2	32	15
II. Pogranicza					
wschodniego	101	78	57	100	28
białopodlaskie	13	15	7	1	0
białostockie	24	14	7	4	0
chełmskie	4	9	9	4	0
elbląskie	0	1	3	24	9
krośnieńskie	13	8	10	6	2
olsztyńskie	0	2	5	29	12
przemyskie	7	9	9	10	0
suwalskie	11	5	3	20	4
zamojskie	29	15	4	2	1
III. Ogółem pogranicze	101	79	65	194	92
Polska	701	473	270	523	154

Tabela 5

**Liczba gmin według udziału (%) użytków rolnych
w powierzchni ogólnej**

Województwo	Ogółem	0-20	20-40	40-60	60-80	80-100
I. Pogranicza						
zachodniego	167	23	62	61	21	0
gorzowskie	38	8	17	11	2	0
jeleniogórskie	28	2	4	16	6	0
szczecińskie	51	5	12	22	12	0
zielonogórskie	50	8	29	12	1	0
II. Pogranicza						
wschodniego	364	29	52	134	147	2
białopodlaskie	36	0	0	16	20	0
białostockie	49	4	6	18	21	0
chełmskie	26	5	8	13	0	0
elbląskie	37	2	1	16	18	0
krośnieńskie	39	8	5	14	12	0
olsztyńskie	48	3	12	18	15	0
przemyskie	35	0	9	10	14	2
suwalskie	43	5	7	20	11	0
zamojskie	51	2	4	9	36	0
III. Ogółem pogranicze	531	52	114	195	168	2
Polska	2121	99	321	731	923	47

Literatura

Eberhardt P., Komornicki T., 1993 (red.), *Problematyka wschodniego obszaru pogranicza*, IGiPZ PAN, Biuletyn nr 2, Warszawa, 240 s.

Falkowski J., 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski (przyczyny powstania, diagnoza stanu, mierniki przekształceń)* [w:] *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*. Lublin s. 5-10

Głębocki B., 1992, *Organizacja przestrzeni produkcyjnej rolnictwa indywidualnego*, IERiGŻ, Projekt badawczy nr 502819101, 33 s.

Gołębiewska T., 1992, *Ludność niezarobkowa na przykładzie wybranych województw*, IGiPZ PAN, maszynopis, 9 s.

Kamiński W., 1992, *Podstawowe problemy obszarów wiejskich* (referat dyskusyjny), *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 1, s. 19-32

Lelito E., 1992, *Podstawowe problemy obszarów wiejskich Polski południowo-wschodniej*, IGiPZ PAN, Projekt badawczy nr 502819101, 14 s.

Stasiak A., Miros K., 1993, (red.) *"Materiały z konferencji "Problematyka Zachodniego Obszaru Pogranicza"*, Zielona Góra 16-17 października 1992, IGiPZ PAN, Warszawa, Biuletyn nr 1, 135 s.

Stoła W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, *Dokum. Geogr. z.* 3, 66 s.+ 11 ryc. poza tekstem

Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, Biuletyn KPZK PAN, 2, 138, s. 137-147

